

Groen

Mr. G. Groen van Prinsterstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

---

*Anti-utopisch
denken en
christelijke
politiek*
Pagina 06

*Verslaafd
aan de staat.
Interview met
Paul Frissen*
Pagina 12

*Hoop
is hard
werken*
Pagina 22

Radicaal
antirevolutionair

Groen is een uitgave van

WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT
VAN DE CHRISTENUNIE

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

---

06 Anti-utopisch denken en christelijke politiek

Door Robert van Putten

12 Verslaafd aan de staat

Interview met Paul Frissen

18 Tegen het cynisme, de utopie

Door Laurens Wijmenga

22 Hoop is hard werken

Door Jan van der Stoep

28 Het failliet van de neoliberale utopie

Door Bjorn Lous en Gerben Bosscha

Boeken.

38 Godsdienstvrijheid verhoogt een volk

Door Wouter Beekers

40 Nuchter in gesprek met de seculiere meerderheid

Door Laurens Wijmenga

42 Machine zonder doel

Door Geert Jan Spijker

Actueel.

48 Populisme & democratie. Het geval Abraham Kuyper

Door Henk Te Velde

56 Wat wil het volk van volksvertegenwoordigers?

Door Hans Vollaard

62 De boze burger

Interview met Sjaak Koenis

Groen

Met gepaste trots presenteren we *Groen*, het vernieuwde studie- en opinieblad van het Wetenschappelijk Instituut en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. Een nieuwe naam en een nieuw formaat. Met *Groen* verbinden we ons aan een belangrijke inspirator van de partij en naamgever van het Wetenschappelijk Instituut: mr. G. Groen van Prinsterer. We gebruiken de naam Groen al langer voor onze jaarlijkse Groenlezing en zo komt er meer eenheid in de activiteiten en uitgaven.

In deze eerste *Groen* gaan we in op wat ons drijft. Wat zijn onze idealen? Zijn deze zo groots dat het neigt naar utopisch denken of lukt het ons om de onhaalbare utopie om te zetten in hoopvol realisme? Met de verwijzing naar Groen van Prinsterer laten we zien dat we in ieder geval radicaal willen zijn in de letterlijke zin van het woord. Radicaal komt van het Latijnse *radix*, wat 'wortel' betekent. Onze hoop heeft een Bijbelse basis en bouwt voort op wat mensen als Groen van Prinsterer hebben doordacht en geschreven. In dit nummer laten we verschillende mensen reflecteren op de vraag hoe geworteld en radicaal de idealen van de ChristenUnie zijn.

Met de nieuwe vormgeving van *Groen* beogen we duidelijker onderscheid te maken tussen de verschillende rubrieken, zodat deze beter vindbaar worden. Naast het themadeel over idealen hebben we een rubriek 'actueel' waarin we ingaan op populisme. Luisteren we voldoende naar 'het volk' of zijn we vooral bezig met het vertellen van onze idealen en plannen? Hoopvol realisme suggereert in ieder geval dat we weet hebben van de realiteit.

Voor mij is dit helaas het laatste nummer waar ik als hoofdredacteur aan meewerk. Om gezondheidsredenen leg ik mijn functie neer; ik draag die in alle vertrouwen over aan mijn opvolger, Esther Paul. Ik heb met veel plezier gewerkt aan *Denkwijzer* en de overgang naar *Groen*. Als redactie horen we graag wat u van de nieuwe *Groen* vindt.

Martine Vonk
hoofdredacteur

Anti-utopisch denken en christelijke politiek

De christelijke politiek, en in het bijzonder ook de ChristenUnie, plaatst zichzelf in de antirevolutionaire traditie. In reactie op de revolutiegeest van de achttiende en negentiende eeuw positioneerde Groen van Prinsterer zich als eerste op deze manier. Deze revolutiegeest kenmerkte zich door de idee van volkssoevereiniteit, Verlichtingswaarden en de ambities om staat en samenleving geheel te vernieuwen.¹ Dat laatste gebeurde onder leiding van, socialistisch dan wel liberaal, ideologisch geladen utopieën. Verzet tegen dit utopische denken is ook na Groen kenmerkend geworden voor de christelijke politiek. Mede door dit ‘anti-utopische’ karakter van de antirevolutionaire politiek is christelijke politiek zo wezenlijk anders dan liberale en socialistische politiek (en ook populistische politiek, zou ik zeggen). In dit artikel evalueer ik in hoeverre dit anti-utopisch denken nog steeds een handelsmerk van de christelijke politiek, en dus ook van de ChristenUnie, zou moeten zijn.²

Door Robert van Putten

Utopisch denken | Het begrip utopie is nog niet zo eenvoudig te vangen. Vaak gebruiken we de term om iets als onrealistisch te typeren, om politieke wensdromen te ontmaskeren. Iets van deze ambiguïteit zit al in de term zelf. *Utopia*, zoals Thomas More, de vader van het moderne utopische denken, zijn utopie noemde, houdt het midden tussen 'nergens' en 'goede plaats'. In elk geval is het schrijven van de utopie een reactie op sociale misère, vanuit het verlangen naar een betere situatie, het schetsen van hoop voor de toekomst. Utopieschrijvers zijn wereldverbeteraars. In zijn boek *De erfenis van de utopie* uit 1998 analyseerde Hans Achterhuis de lange traditie van utopisch denken op basis van vele utopische geschriften en aan de hand daarvan komt hij tot een aantal kenmerken van utopisch denken en doen.³ Dan gaat het om drie dingen. Ten eerste gaat het bij de utopie om een ideale samenleving. Het gaat om geluk dat in de toekomst ligt. Daarbij gaat het bovendien om geluk voor het collectief. In een utopie raken het individu en zijn vrijheid van ondergeschikt belang. Ten tweede is deze ideale samenleving maakbaar. In tegenstelling tot religieuze paradijselijke voorstellingen die door natuur of goddelijke voorzienigheid worden geschonken, wordt in de utopie de samenleving gemaakt door menselijk handelen. Via technische beheersing en rationeel handelen kan het geluk zelf gerealiseerd worden. Ten derde kan een utopie alleen werken wanneer de voorstelling van de ideale samenleving holistisch van aard is. Deze moet een totaalvisie bevatten, een gedetailleerde blauwdruk. Het gaat bovendien niet om kleine veranderingen, maar om een radicale breuk met het bestaande. Gedeeltelijke hervormingen lopen het gevaar vast te lopen in de bestaande, verkeerde structuur en zouden de situatie weleens kunnen verergeren. Het utopisch denken bedient zich daarbij vervolgens, zoals Roel Kuiper in zijn Rotterdamse oratie uit 1999 heeft opgemerkt, van sterk rationalistisch denken waarbij het primaat bij de theoretische rede ligt. Daarnaast domineert een sterk optimistisch mensbeeld. Dan gaat het niet over de mens die in de utopie leeft, maar over de mens als bedenker en maker van een ideale wereld. De utopist heeft hoge verwachtingen van het menselijk kunnen. De basis hiervan ligt in het humanisme, waarin het gaat om het ideaal van een autonome mens en waarin de mens als goed gezien wordt. Dat scheidt de ruimte voor optimisme over het menselijk kunnen en het streven naar perfectie.⁴

Anti-utopisch denken | Het problematische van dit utopisch denken wordt pregnant duidelijk in dystopische literatuur, zoals *1984* van George Orwell, of om een wat meer recent werk te nemen, *De Cirkel* van Dave Eggers. Dergelijke omkeringen van utopisch

AUTEUR

Robert van Putten MSc MA is filosoof en bestuurskundige. Hij werkt aan een proefschrift over maakbaarheid en bescheiden bestuur aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

SAMENVATTING

- Bij utopisch denken ligt de nadruk bij maakbaarheid en de menselijke rede. Daarom zou de christelijke politiek zich duidelijk anti-utopisch mogen positioneren.

- Deelutopieën zoals door Achterhuis bepleit, vormen geen oplossing voor de nadelen van utopisch denken.

- Mores *Utopia* opgevat als aanklacht tegen onteigening van gemeenschappelijk bezit, sluit beter aan bij christelijke politiek.

denken laten zien dat utopisch denken – het proberen te realiseren van ideale samenlevingen via revolutionaire schema's – leidt tot onderdrukking, geweld en verlies aan vrijheid. In de politiek-filosofische literatuur gaat het om het gevaar van totalitarisme. Niet alleen vanwege de grootse blauwdrukken, maar ook vanwege het instrumentele denken in termen van doelen en middelen. Het doel heiligt de middelen om de utopie te realiseren; de goede bedoelingen legitimeren de inzet van de middelen, een logica die niet goed te begrenzen is.⁵ Belangrijke verwoordingen van deze kritieken zijn te vinden bij Karl Popper en Hannah Arendt.

Christelijk anti-utopisch denken

Al ver voordat de problemen van utopisch denken zichtbaar werden, is er een christelijk anti-utopisch denken ontwikkeld, dat zowel het utopisch denken bekritiseerde alsook een eigen niet-utopische visie op mens, maatschappij en overheid heeft ontwikkeld. Het is de achterliggende twee decennia vooral Roel Kuiper geweest die dit opnieuw heeft gearticuleerd, eerst in zijn Rotterdamse oratie en later in zijn boek *Moreel kapitaal* uit 2009. Daarin verhaalt Kuiper van de wortels van het anti-utopisch denken in het zestiende-eeuwse calvinisme, bij reformator Calvin en politiek denker Althusius. Vervolgens trekt hij lijnen door naar Groen van Prinsterer, Kuiper, Dooyeweerd en de school van de Reformatorische Wijsbegeerte. Kenmerkend voor dit anti-utopische denken is een mensbeeld waarin de mens als kwetsbaar, genoodzaakt tot samenwerken en als schepsel van God wordt gezien, in plaats van als een autonoom individu dat door middel van de kracht van zijn rede het leven zelf kan vormgeven.

Deze mensvisie problematiseert dus de grondslag van het utopisch denken, doordat ze de grenzeloosheid van het menselijk kunnen problematiseert. Althusius heeft dit sterk gearticuleerd. Daarnaast wijst het christelijke anti-utopische denken de rationalistische inslag af, de idee dat door het navolgen van de Rede de mensheid tot de juiste samenleving kan komen. Deze benadering leidt tot 'abstractiedenken', negeert de traditie en de geschapen structuren van de werkelijkheid. Daardoor dreigt de werkelijkheid geweld aangedaan te worden. Groen van Prinsterer en later Dooyeweerd hebben dit benadrukt. Dit theoretisch denken is een groot probleem voor de politiek, omdat het de werkelijkheid reduceert tot een enkel aspect. Daarmee wordt de volle werkelijkheid uit het oog verloren, en kan dus onmogelijk recht gedaan worden aan die werkelijkheid. Eerst Kuiper en later Dooyeweerd hebben daartegenover de notie van 'soevereiniteit in eigen kring' gezet – de idee dat de samenleving bestaat uit een veelheid van niet tot elkaar te reduceren verbanden, met elk een eigen autonomie en verantwoordelijkheid. Daarmee wordt gepoogd de veelzijdigheid van de geschapen werkelijkheid recht te doen. Met deze notie wordt ook uitgedrukt dat de overheid een begrensde taak en autoriteit heeft, gericht op het bevorderen van 'publieke gerechtigheid'. Dan gaat het om het recht bevorderen in het publieke leven. Het is een afwijzing van een te centrale rol van de staat als een totaalgemeenschap die de mensheid op rationele wijze naar het geluk zou kunnen leiden. Bij Dooyeweerd tref je scherpe kritiek op collectivisme, waarachter het gevaar van totalitarisme ligt. Macht en verantwoordelijkheid moeten gespreid zijn over verschillende verbanden.

Kunnen wij het maken? | Een laatste thema rond utopiekritiek richt zicht op het tweede kenmerk van utopisch denken: de idee van maakbaarheid. Het cruciale verschil tussen traditionele wensdromen en paradijselijke toekomsten is, zoals gezegd, de notie van menselijke maakbaarheid. Egbert Schuurman heeft steeds op de gevaren van 'technisch beheersingsdenken' gewezen. Daarin wordt de werkelijkheid als een machine beschouwd en behandeld (reductionisme), en overheerst de gedachte dat door technisch handelen alles te maken en te beheersen valt.⁶ Dat voedt een perfectioneringsdenken en het moderne beheersingsideaal en het maakt politiek tot een technisch bedrijf, tot een technocratie. Dat doet niet enkel politiek onrecht aan, maar houdt ook valse utopische pretenties in leven.

Roel Kuiper heeft gewezen op een morele implicatie van dit aspect van het utopisch denken. De menselijke horizon is steeds op een perfectere toekomst gericht en dat is uiteindelijk het enige wat het leven betekenisvol maakt. Hij concludeert dan: "De utopie komt daarmee af te staan van iedere theorie die het presente recht probeert te doen."⁷ Het morele zwaartepunt verschuift daarmee van het nu naar de toekomst, aldus Kuiper. Dat is vanuit christelijk perspectief problematisch omdat de menselijke verantwoordelijkheid voor het nu geldt, voor zichzelf en de concrete ander.

Nog altijd anti-utopisch? | Dit zijn de contouren van het anti-utopisch denken dat is voortgekomen uit de christelijke traditie. Het is niet uitputtend, maar geeft een ruim voldoende indruk van de inhoud ervan. De vraag is nu hoe urgent het is om dit anti-utopisch denken op de voorgrond

van het christelijk politiek denken en handelen te plaatsen. Zijn er nog wel utopisten vandaag? En zo ja, zijn die dan per definitie zo problematisch?

In de presentatie van de partij speelt de notie van anti-utopisch of ook het bredere begrip 'antirevolutionair' geen hoofdrol. Binnen de grondslagerziening en de formulering van de nieuwe preambule met de kernwaarden kwam de notie of de strekking ervan niet naar voren. Dat kan allerlei redenen hebben. Het is niet echt een sexy term. In verkiezingstijd en in een periode van herbezinning op het partijprofiel gaat het nu juist wél om aantrekkelijke 'kreten' en waarden om mensen te binden. Dan gaat het juist om het tonen van de *ambities* die je als politieke partij hebt.

Politiek gezien lijkt 'anti-utopisch' op het eerste gezicht ook een leeg begrip in een tijd waarin politiek überhaupt niet grootser lijkt dan voortmodderen, compromissen sluiten en boekhoudkunde, zoals auteurs als Willem Schinkel verzuchten. Dat doet bepaald niet utopisch of revolutionair aan. Maar toch zit precies hier het gevaar. Want velen zijn de boekhoudkundige politiek spuugzat en verlangen juist naar nieuwe grote verhalen, inspirerende waarden en vergezichten. Kom dan maar eens aan met anti-utopisch denken, met afwijzing van grootse vergezichten, uitgewerkte radicale alternatieven en een scepsis over de realiseerbaarheid van je idealen. Kortom, ook voor christelijke politiek ligt juist in deze pragmatische tijd de 'utopische verleiding' op de loer. Juist nu het verlangen naar grote politieke perspectieven (en daden) groeit, is het van belang dat antirevolutionaire denken niet uit het oog te verliezen.

Daar komt nog een belangrijk punt bij. We mogen dan een periode hebben waarin het utopisch denken is geweken voor pragmatisme, waarin dus de grootse

idealen, ideologieën en blauwdrukken verdwenen zijn, dat betekent geenszins dat het beheersingsideaal en het denkschema van de maakbaarheid ook zijn verdwenen. Anders gezegd, hoewel utopisme is afgezwakt, is een harde kern ervan blijven doorgaan: het maakbaarheidsdenken (hierboven als centraal element van de utopie benoemd). Auteurs als Paul Frissen en Willem Trommel hebben scherp het interventionisme van de huidige politiek blootgelegd.⁸ Beiden schetsen juist een radicaliserend maakbaarheidsdenken, in weerwil van anti-utopische tendensen. Daaruit komt weliswaar geen expliciet totalitarisme naar voren, maar toch op zijn minst wel een 'mild despotisme', een zachte staatsdwang. In de kern is er dus nauwelijks wat veranderd en is er alle reden om het anti-utopische denken van de christelijke politiek in stelling te blijven brengen en zelfs aan te scherpen. Indien het probleem enkel het communicatieve aspect is, dan zou een term als 'bescheiden bestuur' dit kunnen ondervangen.

Problemen met een 'partiële utopie'

We zijn er echter niet door de bestaande kritieken op utopisch denken opnieuw in positie te brengen. 2016 was voor de politieke filosofie het jaar van Thomas More en zijn *Utopia*. Dat was een jaar van herinterpretatie van de 'oerutopie'.⁹ De kern van dit debat over de werkelijke boodschap van Mores *Utopia* is dat hij het helemaal niet heeft bedoeld als een utopie. *Utopia* bestaat uit twee delen. Deel een bevat een maatschappijkritiek en is reformistisch van toon, het tweede deel is de beschrijving van een alternatieve maatschappij, de blauwdruk *Utopia*. Niet dit laatste boek moet als Mores echte boodschap worden gezien, maar het eerste boek, is nu een stelling die ook Hans

Achterhuis inmiddels verdedigt. *Utopia* deel twee is een grap met Erasmus, net als de *Lof der zotheid*, meer niet.¹⁰ De vraag is nu wat deze herinterpretatie te betekenen heeft voor utopisch denken en anti-utopische kritiek erop.

Voor Achterhuis betekent het dat utopieën weer mogen. Dat wil zeggen: utopieën zijn niet meer per definitie gevaarlijk en gewelddadig, maar kunnen ook reformistisch zijn, zoals Mores eerste deel van *Utopia*. Achterhuis spreekt dan van een 'partiële utopie', een waarin het derde kenmerk van een totaliserende blauwdruk ontbreekt. De crux zat voor Achterhuis in het – naar hij eerder aannam – inherent gewelddadige karakter van utopieën. Nu dat niet meer zo blijkt te zijn is het voornaamste probleem tegen de utopie weg. Achterhuis grijpt die ruimte dan ook aan om weer te pleiten voor idealisme in de politiek – iets wat hij lange tijd niet durfde vanwege de relatie tussen geweld en politiek idealisme (utopisme).

Een dergelijke More-interpretatie kan gemakkelijk steun geven aan het bredere politiek-maatschappelijke verlangen naar grote verhalen en politieke ambities, aan de wens voorbij de boekhoudkunde te geraken. Toch denk ik dat deze lezing van *Utopia* niet genoeg reden is het anti-utopisch denken te relativiseren. Ten eerste is daarmee niet gezegd dat een utopie niet alsnog *kan* uitgroeien tot een gewelddadige totaliserende utopie. Ten tweede, en wellicht nog belangrijker, is dat over het hoofd wordt gezien dat ook de partiële utopie niet zonder maakbaarheidsdenken functioneert. Tot de kern van dit maakbaarheidsdenken behoort het beheersingsdenken en de technocratie die juist zo wordt bekritiseerd. De utopie is daarvoor geen alternatief, het is eenvoudig de radicalisering ervan. Utopisch denken,

zowel de uitgewerkte als de partiële variant bevat inherent het door utopisten zo verfoeide technocratische. Dit nieuwe utopisme lost dus geen probleem op, het verlengt enkel het probleem.

De utopische meent: toch verwantschap? | Het More-jaar heeft echter nóg een andere interpretatie opgeleverd en die lijkt verrassend dicht bij het christelijk-sociaal denken te komen. De Belgische filosoof Lieven de Cauter interpreteert *Utopia* als een heel prille aanklacht tegen de onteigening van de gemeenschapsgronden, van privatisering door opkomend kapitalisme. Dat is wat More aan de kaak stelt en wat we de afgelopen decennia in het neoliberale tijdperk opnieuw in volle hevigheid hebben meegemaakt. Daartegenover kan het begrip 'utopie' een andere, nieuwe, betekenis krijgen, aldus De Cauter: "utopie is een radicaal antwoord op de onteigeningen van het gemeengoed."¹¹ Utopisch denken is dan het opnieuw vooropstellen van 'vergemeenschappelijking', of van wat we in het christelijk-sociaal denken coöperatiemaatschappij hebben genoemd. Ik noem dit niet zomaar als een willekeurige en interessante overeenkomst. In deze herdefiniëring van de utopie ligt een uitvlucht, niet enkel voor neoliberale onteigening, maar ook voor het problematisch gebleken politiek-maatschappelijke verlangen om weg te komen bij pragmatisch technocratische. De Cauters utopie-definitie legt de verantwoordelijkheid niet primair bij overheid of markt, maar bij gemeenschappen. Dat is vanouds de inzet van christelijke politiek en deze utopie-interpretatie helpt de christelijke politiek zo te waken voor de utopische verleiding en geeft het christelijk anti-utopisch denken zo nieuw elan.

Interview met Paul Frissen

Verslaafd aan de staat

Politieke partijen en burgers mogen idealen hebben. Maar politieke partijen hebben steeds meer de neiging om de staat als vehikel te gebruiken om hun idealen de samenleving binnen te brengen. Dat is onwenselijk volgens Paul Frissen. Idealen horen thuis in de politiek, maar ze horen niet op het niveau van de staat te werken. De staat dreigt steeds groter te worden terwijl die juist op afstand moet blijven. Want wat als die staat dezelfde bevoegdheden houdt terwijl zich een heel andere meerderheid vormt?

Door Mirjam Kosten en Geert Jan Spijker

Zijn idealen in de politiek nodig? | Burgers organiseren zich in de politiek rond belangen, idealen en ideologie. Partijen zijn daar de uitdrukking van en die voeren met elkaar de politieke strijd om hun perspectief op een goede samenleving te verwerkelijken. Daarin spelen idealen een belangrijke rol. Een belangrijke vraag is natuurlijk wat idealen betekenen in relatie tot machtsvorming. Want politiek gaat behalve over het dromen van een betere samenleving ook over het organiseren en verwerven van macht in de staat, om de staat te gebruiken om die idealen te realiseren. En daar wordt het ingewikkelder. De staat is een gevaarlijke institutie die om legitieme redenen toegerust is met het geweldsmonopolie. De staat zou er voor moeten zorgen dat mensen in alle vrijheid idealen kunnen realiseren: in de samenleving, in gemeenschappen en in eigen verbanden. Die idealen moeten niet via de staat gerealiseerd worden.

Toch is de staat steeds meer in plaats van die maatschappelijke verbanden gekomen. | In Nederland is wat we het publieke domein noemen, altijd georganiseerd geweest door maatschappelijke organisaties van particuliere herkomst. Over de twintigste eeuw kunnen we vaststellen dat heel veel van dat publieke domein in het domein van de staat is terecht gekomen. Terwijl voorheen veel van de Nederlandse geschiedenis te interpreteren is als een permanent debat over hoever de staat mag treden in maatschappelijke verantwoordelijkheden. Voor die verstatelijking zijn verschillende verklaringen. Denk aan risicodeling en het produceren van gelijkheid. Een andere belangrijke reden was om de afhankelijkheid van medeburgers minder groot te maken. Dat daarvoor in de plaats een afhankelijkheid van de staat kwam, werd toch anders ervaren. Dat patroon zien we in veel Westerse samenlevingen. Het heeft enerzijds alle voordelen van de verzorgingsstaat gebracht, maar anderzijds ook grote nadelen als veel bureaucratie, omvangrijke toezichtsrelaties en, mede door migratie, een grote crisis in het draagvlak voor die verzorgingsstaat. Het is lang zo geweest dat veel partijen als belangrijkste politiek programma hadden om de staat klein te houden. En om de staat zo te laten functioneren dat er veel ruimte was voor eigen organisaties en het middenveld. Ik kan me nog goed herinneren dat Dries van Agt niet anders deed in de hoogtijdagen van Kabinet Den Uyl. Hij kon Den Uyl ook helemaal razend maken met die relativeringen van wat de overheid vermag. Dat is echt veranderd. Het lijkt alsof vrijwel alle partijen nu hun grootste heil en hun grootste bondgenoot zien in de staat als middel om hun principes en idealen aan de samenleving op te leggen. Dat is historisch gezien een nieuwe situatie.

PERSONALIA
Prof. dr. Paul Frissen is decaan en bestuursvoorzitter van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur in Den Haag en hoogleraar Bestuurskunde aan Tilburg Universiteit. In zijn onderwijs en onderzoek staan de staat en zijn relatie met de burger centraal. Hij schreef onder meer *De fatale staat. Over de politiek noodzakelijke verzoening met tragiek* (2017) en *Het geheim van de laatste staat. Kritiek van de transparantie* (2016).

U benadrukt in uw boeken tragiek en fatalisme. Moet de politiek verandering willen aanbrengen in de gebrokenheid van onze werkelijkheid? | Dat de maatschappelijke toestand die we nu aantreffen belangrijke tragische dimensies heeft, lijkt mij evident. Om daar iets aan te doen, als je dat zou willen, zijn er ideaaltypisch twee wegen. De eerste route is via de staat en de collectiviteit. Dat kunnen we met elkaar besluiten. Dan krijgen we heel grote bureaucratische systemen met toezichtsarrangementen, controlearrangementen en een vrij strenge, ruwe en hardvochtige verzorgingsstaat. Door een groter beroep op de verzorgingsstaat is er sprake van verschraling van de voorzieningen en dus rantsoenering. Het alternatief, de tweede route, is om het de samenleving te laten doen. Dat kan alleen maar succesvol zijn als we aanvaarden dat er grote verschillen ontstaan. Die tweede weg heeft mijn voorkeur.

Ontstaan er dan problematische verschillen? | Mijn stelling is dat de variëteit die we nu hebben, nog vele malen groter is dan die we hadden in de tijd van de verzuiling. Het was de grote schoonheid van de verzuiling dat er een institutioneel arrangement was om met verschil om te gaan. Ik houd geen pleidooi voor herzuiling, maar we moeten wel nadenken over hoe we maatschappelijke verbanden van solidariteit weer tot stand kunnen brengen. De onvermijdelijke uitkomst van een collectief antwoord op de zorg, is dat mensen met geld en vermogen elders gaan halen wat ze in het collectieve systeem niet krijgen. Dan doet zich het paradoxale voor dat met alle beste idealen van gelijkheid, de ongelijkheid groter wordt. Ik vind er wel iets voor te zeggen om mensen met geld en vermogen weer te prikkelen en uit te dagen om deel te nemen aan nieuwe

vormen van solidariteit. Mensen willen wel solidair zijn, maar niet op een abstracte, anonieme manier. Er zullen weinig mensen in Nederland zijn die ervaren dat ze met het overdragen van de helft van hun inkomen aan de staat een diepbeleefde solidariteit tot uitdrukking brengen.

Belasting betalen is toch iets heel moois als je kijkt naar wat ermee gebeurt voor het publieke belang? | U heeft een ideaal en u heeft mij nodig omdat ideaal te verwezenlijken. En u streeft naar meerderheidsvorming om mij mee te laten doen. Ik zou daar liever zelf voor kiezen.

Een weg leg je toch niet in je eentje aan? | Wegen kun je fantastisch privaat laten aanleggen. Dat heet 'tolwegen' en in landen waar ze die hebben, zien de wegen er voortreffelijk uit. In principe is er niets dat door de staat moet worden gedaan, behalve de dingen waarvan je het gebruik niet exclusief kunt maken. Je kunt niet zeggen van een krijgsmacht dat die alleen voor mij en niet voor u werkt. Misschien kun je ook op het punt van schone lucht zeggen dat dat een collectief goed is. In die gevallen is er een reden om iets collectief te regelen. Maar er zijn maar weinig voorzieningen waar dat voor geldt, en dat zijn meestal de klassieke staatstaken. Voor de rest kan de samenleving alles zelf.

Waar komt uw huiver voor de staat vandaan? | Omdat de staat mag stelen en moorden, om het prozaïsch te formuleren. Ik koester me gelukkig in een land te leven waar die bevoegdheden bij de staat liggen. De staat is de enige institutie waaraan wij gewelddadig gedrag toestaan. Omdat we dat aan de staat toestaan, is het geen goed

idee om die staat met hetzelfde machtsmonopolie toegerust in mijn private domein of tot mijn morele oordelen toe te laten. De afgelopen vijftien jaar zijn de bevoegdheden van de staat op allerlei terreinen enorm toegenomen. De staat is zich steeds meer gaan bemoeien met de hoogstpersoonlijke opvattingen van burgers over gezondheid, onderwijs, welzijn. Het zou zomaar kunnen dat wij na de verkiezingen een heel ander soort meerderheid in Nederland krijgen. Voelt u zich gemakkelijk bij de gedachte dat die meerderheid over dezelfde bevoegdheden beschikt? Maar dan werp ik tegen dat het toch niet zo kan zijn dat de bevoegdheden van de staat en de beoordeling van die bevoegdheden afhankelijk mogen zijn van of de politieke meerderheid je bevalt.

Zoekt de staat bewust naar uitbreiding van zijn bevoegdheden of gaat dat als een reflex? | Beide gelden. Het is de uitkomst van politieke voorkeuren en de idee dat met behulp van de staat politieke idealen in de samenleving verwezenlijkt kunnen worden. Voorheen dachten we dat dat een links ideaal was, verbonden met de notie van maakbaarheid. Maar het heeft zich door alle partijen heen verbreid. Het is ook de uitkomst van een moderniseringsproces. Door de eeuwen heen is de notie dat wij als mens de schepper van onze eigen orde zijn, de oplosser van onze eigen tragedie, alleen maar toegenomen. Door specialisatie, door verwetenschappelijking en professionalisering. Alle bureaucratische apparaten zitten in die culturele modus. Het maatschappelijk middenveld, dat vroeger staatsinterventies belemmerde, is verslaafd geraakt aan de staat en zijn subsidies. En ook burgers zitten hebben deze attitude. Er is geen sprake van een grote samenzwering, er zijn allerlei logica's die op elkaar inwerken

met dit als onbedoelde en soms bedoelde uitkomst. Daarom is het zo moeilijk om je eraan te onttrekken.

Maakbaarheid hoort bij de moderniteit. Pleit u voor een meer postmodern discours? | Ik ben vroeger altijd erg gecharmeerd geweest van de postmoderne filosofie, maar ik ken ook de uitwassen. In de Verenigde Staten heeft het postmoderne discours op universiteiten tot een soort onverdraagzaamheid van het verschil geleid. De moderniteit heeft ons veel gebracht, laten we dat eerlijk erkennen. Maar de notie dat er sprake zou zijn van vooruitgang en dat de geschiedenis een richting heeft, vind ik nogal problematisch. Het mooie van de democratie is dat dit de enige politieke institutie is die zich goed kan verhouden tot verschil en ongerichtheid van uitkomsten. Democratie kan zich verhouden tot een geschiedenis die alle kanten op gaat. De democratie is naar uitkomsten onbepaald.

Vindt u dat geen beangstigend perspectief? | Wat ik beangstigend vind, is dat in termen van een symbolische orde de populistische en de enigen zijn met antwoorden op politieke vragen. Wij lijken te laf geworden om zelf antwoorden te verzinnen. Denk aan weigering om de democratische rechtsstaat te verdedigen. Denk aan de weigering om, als je een verdrag hebt gesloten met Oekraïne, om dat verdrag te verdedigen uit angst dat je verkeerde sentimenten oproept. En dan zo'n verschrikkelijk advertentie van de premier over 'normaal doen'. Electoraal snap ik dat, maar hoezo: normaal doen? Gaan we dan de normaliteit van de corpsbal in Nederland tot de hoogste norm verheffen? Hij kan dat natuurlijk zeggen

in de verkiezingscampagne, maar ik vind dat hij in troebel water vist. Het beste antwoord op het populisme is niet het voor een deel overnemen van de agenda van populistten. Het beste antwoord op populistten is een eigen antwoord. Maar de armoede daaraan is verschrikkelijk. Als je geen antwoorden in symbolische zin hebt, komt er technocratisch beleid. En dat soort beleid is de afgelopen vijftien jaar toegenomen.

Dus het moderne maakbaarheidsdenken in de politiek neemt niet af? | Nee, we kunnen alles uitrekenen. Alles wat ongezond is verdient bestrijding. Waar we vroeger antropologische verschijnselen als taboes en rituelen hadden om daarmee iets te doen, is de moderne vertaling: daar moet beleid en regelgeving komen. Er zijn delen van de samenleving waar de afhankelijkheid van de staat heel groot is. Het zijn vast sympathieke ambtenaren die de keukentafelgesprekken voeren, maar ze komen wel ver in de privésfeer. De legitimatie om dat te doen is het voorkomen van tragedie, pech, leed en risico.

Christelijke partijen zouden oog voor gebrokenheid moeten hebben. | Wat mij erg verbaast is dat in het hele discours van een terugtrekkende overheid en de participatiesamenleving, de christelijke partijen niet een veel prominentere rol hebben gespeeld. Over wat een persoon in een gemeenschap is, welke vormen van lotsverbondenheid er zijn, daarover lijkt mij een groot verhaal te vertellen. Ik heb mezelf verbaasd over hoe men zich dat verhaal heeft laten afnemen door dit kabinet. Die mogelijkheid was er wel, want van het verhaal van dit kabinet zegt iedereen: het zijn alibiwoorden om bezuinigingen mogelijk te maken.

Dus toch weer een verhaal in de politiek?

Het is helemaal niet zo gemakkelijk om een goed en interessant verhaal te vertellen over hoe we de wereld moeten duiden en wat we willen met die wereld. Het hoeft niet het soort symboliek te zijn als zoals Wilders gebruikt, maar het moet wel meer zijn dan hoe we het kunnen uitrekenen.

U pleit tegen het laten doorrekenen van verkiezingsprogramma's?

| Ik vind het geen goed idee, want dat narekenen door het planbureau ondermijnt je politieke legitimiteit. Het suggereert dat er een eenduidig, neutraal model is waarmee je het kunt uitrekenen. De modellen van het CPB zijn uiteraard politiek gekleurd. Het gaat immers om politieke economie. Van mij hoeft dat niet. Ik weet hoe dat soort modellen werken. De economie heeft veel te lang de indruk gewekt dat ze een soort natuurkunde is waarmee je met formules de wereld kunt uitrekenen.

De ChristenUnie hanteert het motto 'hoopvol realistisch'. Wat vindt u daarvan? U bent tenslotte kritisch op termen als hoop.

| Die kritiek is op het niveau van de staat. Burgers en hun verbanden kunnen niet zonder hoop. En burgers en verbanden mogen zich inzetten om tragedie te vermijden. Het wordt pas gevaarlijk als de staat zich daarmee verbindt. Ik zou dus zeggen dat het voor de ChristenUnie van buitengewoon belang is om de staat zó te laten werken dat er voor mensen met het ChristenUnie-gedachtegoed heel veel ruimte in onze samenleving is. Omdat de meerderheid nog niet in zicht is voor de ChristenUnie, heeft de ChristenUnie belang bij een opvatting over politiek waarin minderheden centraal staan en niet de meerderheid. Daarom is het zo'n groot goed dat Nederland geen meerderheidspartij heeft.

Tegen het cynisme, de utopie

Utopieën roepen bij velen associaties op met fata morgana's, in bloed gedrenkte revoluties en totalitaire staatssystemen. Zeker onder erfgenamen van een politieke beweging die zichzelf definieerde als antirevolutionair, worden al te idealistische visies op de samenleving al snel met meer dan een klein beetje argwaan bekeken. Een sprekend voorbeeld is de Groen-lezing 'Tegen de utopie, het Evangelie' (2006) van Gerard den Hertog. In deze tijd van cynisme en populisme is echter ook een hartstochtelijk pleidooi te houden voor juist meer utopisch denken in christelijke politiek. Dat pleidooi wil ik op deze plek voeren.

Door Laurens Wijmenga

In de reformatorische politieke traditie staan radicale, grootste vergezichten onder de verdenking onderdrukking te legitimeren (het doel heiligt de middelen), de mens centraal te stellen in plaats van God en uit te gaan van al te optimistische aannames over de maakbaarheid van de wereld en de goedheid van de mens. En tenslotte is daar, als coup de grâce van de utopie, *the proof of the pudding*: utopisch denken is al uitgetoet in de praktijk en het heeft gewoon gefaald. De twintigste eeuw vertelt immers het inktzwarte verhaal van mislukte utopische experimenten, waaronder communisme en nazisme, die gepaard gingen met grootschalige onderdrukking, oorlogen en massamoorden.

AUTEUR
Laurens Wijmenga
is onderzoeker bij
het Wetenschappe-
lijk Instituut van de
ChristenUnie

Een vriendelijke utopie | Zonder al deze argumenten tegen utopisch denken te hoeven (en kunnen) weerleggen, zijn er echter voldoende redenen voor een vriendelijker beschouwing van de utopie. Hierbij is het allereerst van belang te definiëren wat een utopie nu precies is. In het Grieks betekent *ou-topos* 'geen plaats'. De Dikke van Dale omschrijft het als 'een onbereikbaar ideaal'. In de politieke filosofie is dat ideaal een perfecte, maar onbereikbare samenleving. Een gedachtenexperiment dus. Door een ideale maatschappij te schetsen, zetten schrijvers als Thomas More (*Utopia*), Voltaire (*Candide*) en recenter Wells (*A modern Utopia*) en Callenbach (*Ecotopia*) lezers aan het denken over de staat van de huidige samenleving. More stelde bijvoorbeeld maatschappelijke misstanden, zoals tirannie en corruptie aan de kaak. Callenbach beoogde met zijn *Ecotopia*, een roman over een ultragroene egalitaire maatschappij, lezers te inspireren tot een andere manier van leven. Callenbach zei hierover het volgende: *"It is so hard to imagine anything fundamentally different from what we have now. But without these alternate visions, we get stuck on dead center. And we'd better get ready. We need to know where we'd like to go"*.¹² De utopie heeft parallellen met andere literaire vormen, zoals de middeleeuwse vorstenspiegel, waarin jonge vorsten van advies worden voorzien. Vorstenspiegels waren, net als utopieën, geen staatkundige blauwdrukken, maar beoogden normen en waarden over te dragen en het inzicht van de vorst te vergroten.

De kracht van de utopie | De geschiedenis leert dat vorstenspiegels en utopieën, maar ook maatschappijkritische romans en verhalen, in potentie grote kracht bezitten. Zij kunnen de aanzet geven tot maatschappelijke omwentelingen; zowel ten goede als ten kwade. Zo vormde *Les aventures de Télémaque* de inspiratie voor Rousseau en Voltaire, op hun beurt architecten van de Franse Revolutie. Maatschappelijk geëngageerde romans zoals

De negerhut van oom Tom en *Max Havelaar* hebben een grote invloed gehad op de toenmalige opvattingen over slavernij en kolonialisme. En neem de door Martin Luther King eloquent verwoorde droom over Amerika, als land waar men “niet meer beoordeeld wordt op huidskleur, maar op de inhoud van het karakter”. Zijn visioen vormde een sterke stimulans voor beweging voor burgerrechten voor zwarte Amerikanen, resulterend in de opheffing van de segregatie.

Nu is dergelijke, maatschappelijke geëngageerde literatuur vaak het product van activistische schrijvers en politici, vaak uit niet- of zelfs antichristelijke hoek. Christelijke politici, zeker in Nederland wagen zich, om reeds genoemde redenen, niet zo snel aan grootste, meeslepende bespiegelingen of radicale maatschappijkritiek. Tot Gods nieuwe Koninkrijk aanbreekt zijn weliswaar hier en daar vonkjes van dit Koninkrijk te zien, die kunnen worden aangeblazen. Maar die constatering dient altijd gepaard te gaan met een flinke dosis realisme over wat de staat in dit kader vermag. De overheid kan volgens Abraham Kuiper slechts “de mensheid voor totale vernietiging bewaren”.¹³ We leven immers niet in een maakbare, maar in een door de zondeval aangetaste wereld. Slechts met hard werken en veel genade kunnen de vonkjes smeulende worden gehouden en een klein vuurtje gaan vormen.

Een eutopisch Koninkrijk | Toegegeven, met deze houding zullen we niet snel op het pad van heilloze staatkundige fantasieën komen. Toch is het jammer, dat we met dit ‘hoopvol realisme’ een prachtige kans laten liggen. Wij christenen zitten namelijk op een literaire goudmijn. De Bijbel die elke christen-politicus op zijn nachtkastje heeft liggen, staat vol inspirerende ver-

halen over -en instructies voor het goede leven (Thora), maatschappijkritiek (Jesaja, Micha, Amos) en vorstenspiegels (Deuteronomium 17, Ezechiël 34).

Van veel van deze verhalen zou je, net als bij More's *Utopia*, kunnen stellen dat zij niet bedoeld zijn als letterlijke instructies maar meer als richtinggevend principes.¹⁴ Maar, utopisch of niet, deze wetten dagen ons wel uit tot een radicaal andere economie. Jubeljaar en sabbat zouden in onze tijd wellicht de vorm kunnen aannemen van een fikse uitbreiding van wettelijke verlofdagen of de terugkeer van de levensloopregeling. Of nog een stapje verder: een wettelijk recht op een jaar onbetaald (sabbats)verlof. Uiteraard lopen we hierbij aan tegen allerlei praktische bezwaren, maar waar een wil is, is ook een realistische weg te vinden. Ook voor onze visie op duurzaamheid en dierenwelzijn kunnen we ons laten inspireren door de Bijbel: zo geldt de sabbatsrust niet alleen voor mensen, maar ook voor dieren (Exodus 20:9) en landbouwgrond (Exodus 23:11). Een gegeven dat zich slecht verhoudt met de praktijken van bio-industrie, zoals het continue ‘opstallen’ van dieren en intensieve landbouw en veeteelt.

Juist in deze tijd van pessimisme, cynisme, polarisering en angst is aan niets meer behoefte dan aan een hoopgevend en samenbindend verhaal. ChristenUnie-politici zouden daarom vaker vergezichten van Bijbelse rechtvaardigheid mogen schetsen. Het liefst versterkt door een inspirerende levensstijl die deze rechtvaardigheid in de praktijk weerspiegelt. Bijvoorbeeld door geen auto te rijden, vrijwilligerswerk te doen bij de voedselbank of een vluchteling in huis te nemen. Graag dus iets minder realisme, ChristenUnie-politici, en iets meer eu-(=goed)topisch denken en handelen. Want christenen zijn geen hoopvol realisten, maar realistische burgers van een eutopisch Koninkrijk.

Christendom als anti-utopie

Vorig jaar was 't vijfhonderd jaar geleden dat Thomas More zijn beroemde Utopia schreef. In dit al snel wereldberoemde traktaat neemt de Engelse humanist de Engelse samenleving onder vuur vanwege corruptie en tirannie. In het tweede deel schetst hij zijn ideale samenleving, zonder privébezit en zonder overbodige luxe. Een soort socialisme avant la lettre. Bij het woord 'utopia' denken wij aan het begin van de eenentwintigste eeuw aan een fictief gebied, afgesloten van de rest van de wereld. Een ideale wereld, waar geweld en onrecht zijn uitgebannen. Veel mensen hebben geprobeerd hun eigen utopia op te richten, van Karl Marx en Vladimir Lenin, van Francisco Franco en Benito Mussolini, van de Jezuïetenmissies in Zuid-Amerika tot bewoners van de kibboets in Israël.

U ziet het wel, goede en slechte mensen hebben utopieën. Helaas voor alle utopisten in heden en verleden hebben deze maatschappelijke droomprojecten de neiging om te ont-aarden in dictatuur of anarchie, zoals de Nederlandse filosoof Hans Achterhuis uitvoerig heeft beschreven. Franco's en Mussolini's utopieën verdronken in bloedige onderdrukking van de eigen bevolking. En de utopie van de vrije markt, misschien wel de meest hardnekkige van alle waanwerkelijkheden, reduceert onze beschaving tot een oorlog van allen tegen allen, zoals Thomas Hobbes eeuwen geleden al vreesde. Het christendom is eigenlijk een prachtige anti-utopie. Christenen geloven wel in een ideale wereld, maar zien die wereld vooral gerealiseerd aan het einde der tijden. Met andere woorden: de christelijke ideale wereld wordt door God gebouwd. Mensen kunnen hoogstens aan Gods plan bijdragen. Of het tegenwerken natuurlijk, wat we maar al te graag en met overtuiging doen.

Christenen zijn dan over het algemeen terecht huiverig als een medegelovige het Evangelie aan een concrete politieke stroming probeert te verbinden. Alsof Gods boodschap eenvoudig naar politiek vertaald zou kunnen worden. De Bevrijdingstheologie van de twintigste eeuw was een van de grootste pogingen van die eeuw om een utopische samenleving op te bouwen aan de hand van Jezus' boodschap. Dat project liep niet best af: veel verloren hun geloof überhaupt, of werden socialist of communist, terwijl de armen in Zuid-Amerika net zo arm bleven als ze al eeuwen waren geweest.

De boodschap van het Evangelie houdt ons voor dat we niet utopisch moeten denken, wel idealistisch. Uiteindelijk hangt het heil niet af van mensen, of van mensen alleen. Uiteindelijk komt de ware vrede van buiten, van Degene die tegenover ons zwoegen en zweten staat, en vaak genoeg naast ons staat om met ons mee te doen. Christenen die hun eigen geloof als utopisch zien, ontaarden vanzelf ook in anarchie of in dictatuur met kruistochten, brandstapels, kindermisbruik, ketterverbrandingen en antisemitisme als gevolg. Het christendom is geen utopie. Het is louter hoop.

COLUMNIST Dr. Frank Bosman is cultuurtheoloog

Hoop is hard werken

Over hoop wordt vandaag de dag veel gesproken. Er verschijnen artikelen over hoop, er worden congressen over hoop georganiseerd en ook wordt onderzoek gedaan naar hoop. De politiek is hierop geen uitzondering. Neem alleen al de boeken die lijststrekkingen in aanloop naar de verkiezingen hebben geschreven: *Tegen cynisme* (Sybrand Buma), *Optimist in de politiek* (Alexander Pechtold), *Hoop voor een verdeeld land* (Gert-Jan Segers). Allemaal titels die verwijzen naar gevoelens van hoop en wanhoop. Waarin verschilt hoop van optimisme? Welke rol speelt hoop in de politiek?

Door Jan van der Stoep

Mijn vermoeden is dat we zoveel over hoop spreken omdat we minder vertrouwen in de toekomst hebben gekregen. De situatie in de wereld wordt grimmiger. Mensen horen over aanslagen, zijn niet zo zeker meer van hun baan en zien hun buurt en directe omgeving veranderen. Ze hebben het gevoel geen controle te hebben over hun situatie en verliezen het vertrouwen in publieke instituties. Een sentiment waar populistische partijen goed op kunnen gedijen. Geert Wilders bijvoorbeeld spreekt over een nep-parlement, doet denigrerend naar journalisten en rechters en gebruikt vaak grove taal. Als mensen het gevoel hebben geen grip te hebben op hun bestaan, neemt ook de behoefte toe om zich ergens aan op te trekken, om een perspectief van hoop te hebben. Hoop is een existentiële menselijke eigenschap. Waarom zouden mensen iedere morgen opstaan, hun werk weer oppakken of maatschappelijk initiatief ontplooiën als ze niet de hoop hebben dat de wereld daarmee een stukje beter zal worden? Zonder hoop verkommen mensen, komen ze niet tot actie, verliezen ze zin in het leven. In dit artikel wil ik onderzoeken wat hoop betekent voor de politieke praktijk. Om burgers bij de politiek te betrekken, is een perspectief van hoop nodig. Hoop is een motor voor maatschappelijk participatie. Burgers moeten het besef hebben dat hun stem ertoe doet en dat ze een reële bijdrage kunnen leveren. En ook politici zelf hebben hoop nodig. Om hun werk in het politieke bedrijf goed te kunnen doen, moeten ze een reële verwachting hebben dat hun inspanningen niet voor niets zijn. In het publieke debat lijken echter wantrouwen, cynisme en angst te overheersen. Er is daarom werk aan de winkel. Heel terecht dus dat hoop tegenwoordig een belangrijk thema is in de politiek.

Hoop is een deugd | Hoop kun je het best beschrijven als een deugd. Dat inzicht gaat terug op een lange traditie. De Grieken maakten onderscheid tussen vier deugden of karaktereigenschappen die mensen nodig hebben om goed te kunnen functioneren: verstandigheid, rechtvaardigheid, moed en matigheid. Dit worden ook wel de kardinale deugden genoemd. De middeleeuwse filosoof Thomas van Aquino voegde aan dit rijtje van deugden echter nog drie deugden toe: geloof, hoop en liefde.¹⁵ Deze deugden, ook wel theologale deugden genoemd, ontleende hij aan Paulus: “ons resten geloof, hoop en liefde, deze drie, maar de grootste daarvan is de liefde” (1 Cor. 13:13).

De beste manier om je een deugd toe te eigenen is door die in de praktijk te beoefenen. Je leert pas echt een hoopvol persoon te zijn wanneer je in de praktijk tegen weerstand oploopt en op zoek moet gaan naar creatieve oplossingen om iets aan de bestaande

AUTEUR

Dr. Jan van der Stoep is lector Journalistiek en Communicatie aan de Christelijke Hogeschool Ede. Daarnaast is hij voorzitter van het Curatorium van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

SAMENVATTING

- Hoop is een theologale deugd. Eigen aan deugden is dat men zich erin kan oefenen.

- Hoop vraagt om stug volhouden, om geduld met de situatie.

- Christelijke hoop heeft een bron buiten zichzelf: Gods belofte. Leven uit die belofte doe je door hopen en bidden en door aan herstel mee te werken.

situatie te veranderen. Wat voor geloof en voor liefde geldt, geldt ook voor hoop. Om een hoopvol persoon te zijn, moet je hard werken. Het komt je niet aanwaaien. Het is precies daarin dat hoop verschilt van optimisme. Een optimistisch persoon verwacht dat alles vanzelf goed komt. Iemand die leeft vanuit hoop moet oefenen om geduld te hebben, zich niet laten ontmoedigen en met onzekerheid leren omgaan. Een deugd zoekt altijd het juiste midden. Om moedig te zijn moet je bijvoorbeeld het midden houden tussen enerzijds lafheid, een gebrek aan moed en anderzijds overmoed, een teveel aan moed. Voor hoop geldt hetzelfde. Hoop staat niet alleen tegenover wanhoop, maar ook tegenover een teveel aan hoop, tegenover verwachtingen die niet reëel zijn. Hoop betekent dat je bereid bent om toe te geven dat iets niet lukt, zodat je naar alternatieve oplossingen kunt gaan zoeken. Het betekent ook dat je je eigen beperkingen kent en niet te groot van jezelf denkt. Politici kunnen bijvoorbeeld niet zoals artsen ziekten bestrijden en lichamelijk lijden verzachten. Ook kunnen ze geen mensen opleiden, of het werk verrichten dat een maatschappelijk werker, een pastor, een ondernemer of een vader of moeder doet. Wat politici wel kunnen doen is werken aan een rechtvaardige samenlevingsorde, een samenlevingsorde waarin vrede en recht heersen.

Geduld met de situatie | In de positieve psychologie wordt de laatste jaren veel nagedacht over hoop, optimisme en veerkracht. Inzichten uit de positieve psychologie worden benut in tal van vakgebieden, zoals bijvoorbeeld de verpleegkunde, het onderwijs, de journalistiek en de bedrijfskunde. Toonaangevend, als het gaat om hoop, is het werk van C.R. Snyder.¹⁶ Volgens Snyder stellen hoopvolle mensen zichzelf

duidelijke doelen. Ze zijn ook vastberaden om deze doelen te bereiken en bewandelen alternatieve wegen als ze tegen obstakels aanlopen. De vastberadenheid om een doel te bereiken noemt Snyder *willpower*. Het vermogen om alternatieven te zoeken, noemt hij *waypower*.

Zelf voel ik me, als het gaat over hoop, meer thuis bij de existencialistische benadering van Gabriël Marcel, een Franse katholieke denker uit de vorige eeuw.¹⁷ Marcel laat zien dat hoop betekent dat je geduld hebt met de situatie waarin je je bevindt. Hoop betekent voor hem niet in de eerste plaats het stellen van scherpe doelen, maar een actief handelen in de verwachting dat er zich steeds weer nieuwe onverwachte situaties zullen aandienen. De werkelijkheid is niet maakbaar of voorspelbaar. Wil je als politicus verdeeldheid in ons land aanpakken, dan moet je niet alles van tevoren willen berekenen en vastleggen, maar moet je gewoon aan de slag gaan. Onderweg zal je weerstand ontmoeten. Ook zal je soms aangenaam verrast zijn door een wending die een gebeurtenis neemt. Maar juist doordat je steeds weer nieuwe situaties tegenkomt en zo ervaring opbouwt, leer je scherper zien waar het je om te doen is. Geduld hebben met de situatie betekent bovendien dat je stug blijft volhouden. Dat je blijft hopen dat er zich rechtsom of linksom een verandering in de situatie zal aandienen. Ook al lijkt de situatie misschien uitzichtloos. Hoop die niet aangevochten is, die niet door de plek der moeite is heengegaan, is geen echte hoop. Dat vraagt echter wel een investering. Je moet steeds opnieuw de confrontatie aangaan. Maar er is ook een keerzijde. Door ergens op te hopen, de kansen te benutten die je tegenkomt en je doelen bij te stellen als dat nodig is, breng je de toekomst waarop je hoopt dichterbij. Denk je eens in wat er gebeurd zou zijn als Martin Luther

King of Nelson Mandela het hoofd in de school hadden gelegd, en niet meer tegen alle weerstand in hadden durven hopen op een meer rechtvaardige samenleving. Wie zich laat ontmoedigen zal ook nooit iets zien van de wereld waar die naar verlangt.

Handelingsperspectief | Hoop is een deugd. Een deugd die gekenmerkt wordt door volharding, door het kunnen uithouden van lastig situaties. Daarmee is echter de deugd van de hoop nog niet volledig beschreven. Hoop is ook altijd ergens op gericht. Om ergens op te kunnen hopen is het belangrijk dat mensen zich een voorstelling kunnen maken van hoe de wereld waarnaar ze verlangen eruit zou kunnen zien. Politici moeten niet alleen kennis hebben over de huidige stand van zaken, ze moeten ook hun verbeelding kunnen laten spreken en zich een alternatieve werkelijkheid kunnen voorstellen. Een werkelijkheid waarin recht wordt gedaan aan mensen en mensen in harmonie met elkaar kunnen samenleven.

De vakbekwaamheid van politici staat of valt met het vermogen om nieuwe handelingsperspectieven open te leggen. Vaak wordt professionaliteit of vakbekwaamheid uitgelegd als een op wetenschappelijk-technische wijze oplossen van problemen. Ook de politiek ontsnapt niet aan en dergelijke instrumentalistische kijk op het vak. Met als gevolg dat politiek steeds meer een technocratisch karakter heeft gekregen. Volgens Donald A. Schön klopt deze opvatting van professionaliteit niet. Hij stelt dat de vakbekwaamheid van professionals juist daarin zichtbaar wordt dat ze een dilemma vanuit verschillende invalshoeken proberen te begrijpen, net zo lang totdat ze een perspectief hebben gevonden van waaruit het betreffende dilemma hanteerbaar kan worden gemaakt.¹⁸

Ze hebben het vermogen om *out-of-the-box* te denken en nieuwe handelingsperspectieven open te leggen.

In een samenleving waarin burgers hun vertrouwen in de toekomst lijken te verliezen, is het meer dan ooit noodzakelijk dat politici, journalisten en andere opiniemakers laten zien vanuit welke idealen ze leven en op welke idealen onze democratische rechtsstaat met z'n vele instituties is gestoeld. Het is belangrijk dat burgers een perspectief krijgen aangereikt dat aan hun handelen zin en betekenis geeft en dat hen motiveert om aan de samenleving deel te nemen. Op dit punt hebben politici het de laatste decennia behoorlijk laten afweten. De politiek is sterk verzakelijkt en het uitventen van politieke idealen is verdacht geworden. Ook journalisten hebben hier steken laten vallen. Vaak belichten ze die zaken waarin het misgaat. Op zich is dat niet verkeerd, maar ze moeten ook kunnen laten zien vanuit welk ideaal ze hun kritiek leveren en voorbeelden kunnen aanreiken van hoe het anders kan.

Leven uit de belofte | Hopen betekent niet alleen geduld hebben met de situatie en steeds op zoek gaan naar nieuwe handelingsperspectieven, het betekent ook dat je durft loslaten. Hoop heeft een excentrisch karakter. Je hoopt op iets dat buiten jezelf ligt. Je bent als burger of als politicus niet zelf een bron van hoop, maar je leeft vanuit een hoop die je geschonken is, een perspectief dat je wordt aangereikt. In het christelijk geloof is dat het perspectief van het koninkrijk van God dat komende is, waarin wapentuig tot gereedschap wordt omgesmolten, mens en dier in harmonie met elkaar zullen leven, de dood verdwenen zal zijn, en recht en vrede elkaar zullen ontmoeten. Hoe die nieuwe werkelijkheid er precies zal uitzien weten we niet.

De Bijbel spreekt erover in dichterlijke taal. Maar juist door die dichterlijke taal worden ons verlangen en onze creativiteit geprikkeld om nu al aan de slag te gaan. Hoop is altijd verbonden aan een belofte waaraan je houvast ontleent. Net zoals een schip een anker nodig heeft om niet op drift te raken, hebben mensen iets nodig om hun hoop op te stellen. Dat maakt hoop direct ook kwetsbaar. Je kunt je hoop stellen op iets dat echt oriëntatie en houvast biedt, maar ook op iets dat uiteindelijk alleen maar op een teleurstelling zal uitlopen. Bob Goudzwaard benoemt vier idealen waaraan burgers en politici in onze tijd hun hoop aan ontlenuen: het ideaal van een revolutie, het ideaal van het behoud van de eigen cultuur, het ideaal van materiële rijkdom en welvaart en het ideaal van absolute veiligheid.¹⁹ Uiteindelijk blijkt het streven naar deze idealen te leiden tot gestolde ideologische systemen, die mensen tot slaaf maken. Het zijn afgoden waarnaar we ons als mensen steeds meer gaan voegen. De kracht van de christelijke hoop bestaat in het vooruitzicht dat Jezus eens terug zal komen en alles zal herstellen. Hoe de vernieuwde wereld eruit zal zien, is een verrassing. Mensen kunnen zich daar geen concrete voorstelling van maken en er alleen in negatieve termen over spreken: geen lijden, geen onrecht, geen verdriet. Het is niet gemakkelijk om uit de belofte van de komst van Gods koninkrijk te leven. We kunnen gemakkelijk cynisch worden en er vanuit gaan dat de wereld toch niet zal veranderen. We kunnen ook ongeduldig worden en nu al een heilstaat proberen op te richten.²⁰ In de recente geschiedenis hebben we daar afschrikwekkende voorbeelden van gezien: fascisme, communisme, islamitische terrorisme. Waar het op aankomt is dat burgers en politici in de kleine dingen trouw zijn. Dat ze streven naar recht en vrede, in het besef dat de wereld niet maakbaar is.

Bidden en werken | Hoop, zo heb ik in dit artikel willen laten zien, is van essentiële betekenis in het politieke bedrijf. Om burgers te motiveren en ook als politici zelf gemotiveerd te blijven, is hoop nodig. Een politicus kan nog zo kundig zijn en zoveel kennis van zaken hebben, uiteindelijk komt het in het politieke bedrijf aan op karakter. Hoop komt je niet aanwaaien. Het is een deugd waarin je je moet oefenen. Dat betekent dat je veel vlieguren moet maken en met onzekerheid en teleurstelling moet leren omgaan. Dikwijls wordt op een gemakkelijke en goedkope manier over hoop gesproken. Hoop vraagt echter om een levenshouding waarin men met weerstand weet om te gaan. Ik denk dat de ChristenUnie dat aanvoelt als ze spreekt over 'hoopvol realisme'. Leven uit hoop betekent dat je oog hebt voor de begrenzingen van het bestaan. Niet alles is mogelijk. De term 'hoopvol realisme' kan echter onbedoeld ook misverstanden oproepen. Het mag niet zo zijn dat we de term zo opvatten dat hoop zich noodzakelijkerwijs moet houden aan de gegeven politieke realiteit. Hoop houdt juist een verlangen in om iets aan de bestaande orde te veranderen. Wie hoopt houdt er rekening mee dat het goede zich op nieuwe verrassende manieren in de geschiedenis kan melden. Hoop betekent dat je geduld hebt met de omstandigheid waarin je je bevindt, dat je op zoek gaat naar perspectieven om schijnbaar onoplosbare situaties met een frisse blik te bekijken en dat je het lef hebt om te leven vanuit de belofte dat er een betere wereld op komst is. Christelijke hoop, zo stelt Nicholas Wolterstorff, wordt gekenmerkt door bidden en werken, *ora et labora*.²¹ Hopen is biddend uitzien naar een wereld waarin vrede en recht hersteld zullen worden en tegelijkertijd de handen uit de mouwen steken om aan dat herstel mee te werken.

Het failliet van de neoliberale utopie

Nederland behoort tot de gelukkigste landen ter wereld. Maar ondanks dit feit schuilt er achter deze façade van geluk een groeiend gevoel van onvrede in ons land. De bron van deze onvrede ligt in het feit dat de huidige politieke koers goed is voor slechts een deel van de bevolking. De neoliberale utopie verdeelt ons land in twee groepen: de veelal profiterende hoogopgeleide succesvolle wereldburger en de vaak laagopgeleide burger die juist gebukt gaat onder de negatieve effecten van marktwerking en globalisering. Deze tweedeling drijft de bevolking in de handen van populistten die burgers *wel* laten dromen van een betere wereld. Wil de ChristenUnie realistisch hoop geven in dit verdeelde land, en een krachtig weerwoord bieden aan populistten, dan zal zij kritischer moeten zijn op het huidige systeem en met een eigen toekomstvisie voor Nederland moeten komen.

Door Bjorn Lous en Gerben Bosscha

Opkomst neoliberalisme in Nederland | Het huidige systeem is ontstaan in de jaren tachtig. Vanuit een rotsvast vertrouwen in de vrije markt werd ingezet op het creëren van één wereldmarkt, een kleine overheid en vermarkting van de samenleving. Gesterkt door het aanvankelijke succes van het neoliberale beleid en de val van het communisme gingen steeds meer politieke partijen overstag. Ook linkse partijen werden succesvol verleid om te 'moderniseren', hun 'ideologische veren af te schudden' en te focussen op economische groei waarvan uiteindelijk de gehele samenleving zou gaan profiteren. Met de wijsheid van nu moeten we echter constateren dat dit het moment was waarop linkse partijen, maar ook christelijk-sociale politici, hun eigen verhaal voor Nederland verloren. Deze partijen bieden geen ideologisch tegenwicht meer, maar vinden hun bestaansrecht vooral in het opkomen voor die groepen Nederlanders die buiten de boot dreigen te vallen in de maatschappij. Zij proberen de maatschappelijke schade te beperken door de scherpe randjes af te halen van het neoliberale beleid zonder kritisch te kijken naar de vastgestelde koers zelf.

Het failliet van de neoliberale utopie | De neoliberale belofte is uitgelopen op een deceptie. Allereerst is gebleken dat niet automatisch de hele samenleving profiteert van economische groei. Om te overleven zijn bedrijven steeds meer genoodzaakt de lonen te verlagen en over te gaan op flexibele contracten. Werknemers zijn door dit streven naar efficiëntie slechts een kostenpost, terwijl de winsten terecht komen bij aandeelhouders en bestuurders. Dat niet iedereen evenredig profiteert toont zich ook in groeiende ongelijkheid. Globalisering heeft geleid tot een perverse belastingmoraal, waarbij multinationals belastingen ontwijken. Ten tweede heeft de financiële crisis laten zien dat de vrije markt zichzelf niet goed corrigeert. Vanuit een amorele houding wordt er risicovol gehandeld waarbij winsten worden geprivatiseerd en risico's worden afgewenteld op de samenleving. Ten derde is de vraag wat het eigenlijk betekent dat de totale productie in Nederland (BBP) groeit? Dankzij deze kwantitatieve focus op het materiële wordt onnodig consumeren gestimuleerd en bouwen Nederlandse huishoudens torenhoge schulden op. Bovendien ondermijnt een economie gebaseerd op consumptie verantwoordelijk rentmeesterschap en een ambitieuze duurzaamheidsagenda. Economische welvaart zegt ook niets over datgene wat er werkelijk toe doet, zoals het onderlinge vertrouwen, de kwaliteit van relaties, gezondheid en bestaanszekerheid. De verliezers van het huidige beleid ervaren

AUTEURS

Bjorn Lous is
PhD-student
Economie aan
Tilburg Universiteit.

Gerben Bosscha
is sociaal-politiek
filosoof.

SAMENVATTING

- De neoliberale utopie heeft veel beloofd maar uiteindelijk vooral voor verdeeldheid gezorgd.

- De ChristenUnie zou meer buiten het bestaande neoliberale paradigma moeten denken en met een eigen verhaal moeten komen.

groeïende onzekerheid. Kan ik mijn baan behouden, de rekeningen blijven betalen en mijn kinderen laten studeren? Populisten kapen deze gevoelens met een politieke agenda die geen oplossingen biedt. Wil de politiek een realistisch tegengeluid bieden dan moet ze de neoliberale *status quo* verlaten om weer een strijdtoneel te worden tussen verschillende opvattingen over wat het beste is voor de samenleving.

ChristenUnie neoliberalisme

De ChristenUnie kiest voor een strategie waarin zij haar christelijke idealen vooral op deelthema's probeert te verwezenlijken zonder, opvallend genoeg, echte vraagtekens te plaatsen bij de huidige politieke en economische koers. Bij de ChristenUnie staat de relationele mens centraal die tot bloei komt in relatie tot anderen, terwijl het neoliberalisme de klemtoon legt op het individu dat in competitie met anderen zijn eigenbelang nastreeft. Dit individu wordt vervolgens beoordeeld op zijn economische meerwaarde in de maatschappij, waar de ChristenUnie juist pleit voor een inclusieve samenleving waarin iedereen meetelt zonder onderscheid tussen winnaars en verliezers. Ondanks dit ideologische contrast richt de ChristenUnie zich voornamelijk op het bijsturen van beleid binnen het huidige systeem. Het grote risico is dat dit slechts symptoombestrijding zal blijken. Wanneer de partij hoog inzet op het deelthema duurzaamheid, maar geen aandacht heeft voor perverse economische prikkels die verspilling in de hand werken, spant ze het paard achter de wagen. Op het deelgebied onderwijs strijdt de ChristenUnie zowel tegen het leenstelsel als het rendementsdenken. Om autonome kringen als het onderwijs op lange

termijn te beschermen zal men echter eerst af moeten rekenen met het dominante economisme in de politiek waarbij de waardebeoordeling van iets wordt beperkt tot een kosten-baten analyse. Bovenal kenmerkt de ChristenUnie zich als een partij die opkomt voor de zwakkeren in de samenleving. Ook hier wordt het probleem echter niet bij de wortel aangepakt omdat veel fysieke en geestelijke klachten (waaronder eenzaamheid) zijn te herleiden tot de dolgedraaide maatschappij waarin we altijd druk zijn.

Spanningsveld tussen realisme en idealisme

| Ondanks de positieve ideologische grondhouding van de ChristenUnie bestempelt zij de huidige vrijemarkteconomie regelmatig als 'onvermijdelijk'.²² Een opmerkelijke stellingname die haar oorsprong ten eerste lijkt te vinden in opvattingen over het anti-revolutionaire gedachtegoed van de ChristenUnie. 'Antirevolutionair' lijkt voor sommigen te betekenen dat we het streven naar een andere maatschappij moeten opgeven.²³ Anti-Revolutionairen als Kuyper en Groen van Prinsterer waren echter juist kritisch op hun eigen tijdgeest (waarin men positief was over de Franse Revolutie). Hun kritiek school vooral in de opvatting dat men niet doldwaas de samenleving overhoop moet halen, maar haar in kleine stapjes moet veranderen. Dit is dus geen passieve houding met acceptatie van de *status quo*, maar een aansporing tot duurzame verandering. Ook anno 2017 zouden we ons als christelijke partij vanuit het antirevolutionaire denken kritisch moeten verhouden tot de tijdgeest en meer oog moeten hebben voor de negatieve langetermijneffecten van maatschappelijke ontwikkelingen en

tendensen. Ten tweede wordt regelmatig geroepen dat de wereld niet ‘maakbaar’ is. Een veelgehoorde redenering is: “christelijke politiek is bescheiden politiek die accepteert dat de wereld gebroken is.” Natuurlijk moeten wij accepteren dat er ellende is in de wereld en we als mensen alleen het paradijs op aarde niet kunnen vestigen. Dit is echter wat anders dan ons erbij neerleggen en anderen onze wereld laten inkleuren. Door andere politieke keuzes te maken, kunnen we de samenleving een andere richting op duwen. Wanneer we de mogelijkheid hebben om de samenleving te veranderen op basis van onze christelijke idealen, waarom zouden we het dan laten?

Route naar oplossingen | Om de samenleving duurzaam te veranderen, en de christelijke waarden ook op lange termijn te waarborgen, is het belangrijk dat de ChristenUnie politiek bedrijft vanuit een overkoepelende visie. Cruciaal vertrekpunt is het bewustzijn dat we ons moeten ontworstelen aan het neoliberale paradigma, dat de bron is van verdeeldheid in dit land. Hierbij kan de ChristenUnie aanhaken bij GroenLinks in haar strijd tegen het dominante economische denken. Vervolgens is de vraag welke alternatieve visie het fundament moet zijn. De rijke christelijke traditie biedt bouwstenen voor een nieuw en stevig fundament voor een economisch systeem waarin christelijke waarden niet ondermijnd maar gestimuleerd worden. De belangrijkste vraag is daarom niet wat het alternatief is, maar of we durven gaan voor een betere samenleving op basis van onze eigen idealen. Waarom kiezen we bijvoorbeeld wel voor een radicaal eigen verhaal wanneer het gaat over

medisch-ethische thema’s, maar maken we de Bijbelse richtlijnen voor economie ondergeschikt aan de markteconomie?²⁴ Als eerste beleidsstap moet het BBP worden afgeschaft als leidende maatstaf en vervangen worden door een bredere welvaartsmeter. Voor het zo herinrichten van een samenleving dat niet individualisme, maar de relationele mens centraal staat biedt de filosofie van *relational thinking* van het Britse *Jubilee Centre* een mooie aanzet. Ook vanuit de samenleving borrelen ideeën op, zoals de deeleconomie, en tal van kleinschalige initiatieven die willen afrekenen met de eenzijdige individualistische focus op materialisme.

Een eigen verhaal: hoopvol realistisch

De realiteit is dat het huidige systeem niet langer houdbaar is. Dit betekent niet dat de ChristenUnie plotsklaps de rol moet aannemen van compromisloze idealist. We hoeven niet te streven naar revolutie, maar we moeten wel met overtuiging ons eigen verhaal vertellen op basis van een eigen samenlevingsvisie. Waar het om gaat is dat de ChristenUnie haar idealistisch beleid op deelthema’s stroomlijnt en versterkt met een samenbindende visie voor het land die fundamenteel anders is dan de neoliberale utopie. Antirevolutionaire politiek vanuit een christelijk-sociaal fundament betekent dat we ons inzetten voor beleid dat de samenleving duurzaam verbetert. De ChristenUnie zal kritischer moeten toetsen of beleidsvoorstellen bijdragen aan de samenleving die we voor ogen hebben. De schaduw van het populisme maakt deze zoektocht naar een nieuwe balans extra urgent, in een realiteit die vraagt om een politiek waarin hoopvol realistisch ook *echt* hoopvol kan zijn.

Reactie op *Het failliet van de neoliberale utopie*

Naar een ander cultuurmodel

Bjorn Lous en Gerben Bosscha schrijven over een actueel onderwerp. Ik wilde dat ik aan de universiteit nog promotierecht had. Ik zou ze samen uitnodigen om één of twee proefschriften te schrijven over het onderwerp dat ze zeer terecht aansnijden. Het gaat om een bijbels geïnspireerde visie op de ontwikkeling van onze cultuur, en daarbinnen op de ontwikkeling van economie en de invloed daarvan op de – mag ik het zo zeggen – cultuurpolitiek van de ChristenUnie.

Door Egbert Schuurman

Ze hebben op onze cultuur fundamentele kritiek en vinden dat de ChristenUnie maar ten dele slaagt een omvattende, Bijbels geïnspireerde visie en politiek te ontwikkelen. Met hen ben ik van mening dat de ChristenUnie dat broodnodig heeft. En ik zeg er ook bij dat de ChristenUnie-auteurs en de ChristenUnie-politici eigenlijk alles in huis hebben om een *comprehensive approach* van onze cultuur en van de politiek daarbinnen te ontwikkelen. Zo geformuleerd, deel ik hun kritiek op de ChristenUnie-politiek, maar ga ik ook nog een stap verder dan zij gaan. Dat doet in zekere zin pijn, omdat ik er al jaren op wijs, dat onze cultuurkriek en onze ChristenUnie-cultuurpolitiek zich niet mag beperken tot een kritiek op het neoliberalisme alleen. Dit economisme wordt omvat door het technicisme. Kritiek op economisme moet ook kritiek op technicisme zijn.

Technicisme | Wat is technicisme? Heel kort: technicisme is de pretentie van de mens om als heer en meester met de wetenschappelijk-technische beheersingsmethode heel de werkelijkheid naar zijn hand te zetten, om oude en nieuwe problemen op te lossen en om daarmee groeiende materiële welvaart te garanderen. Met andere woorden, technicisme maakt het economisme van de neo-liberalen mogelijk. De reflectie op het neoliberalisme moet verrijkt en daarmee ook versterkt worden met aandacht voor de invloed van de technologie. Die technologie vormt een cultuurmacht en is zelfs de basis van de moderne maatschappij. Wie een christelijk antwoord op de huidige cultuurcrisis – inclusief de financiële en economische crisis – wil formuleren, moet daarom beginnen bij een kritische visie op de invloed van de technologie. In het voorgaande stuk wordt zelfs niet één keer – in navolging overigens van de hoofdstroom van de huidige cultuurkritiek – de technologie genoemd. Daarvoor bestaat een blinde vlek.

In mijn publicaties, recentelijk in het boek *Tegendraads nadenken over Techniek* (2014), heb ik daar juist wel aandacht voor gevraagd. In dat boek maak ik duidelijk dat ons wereldbeeld een *wetenschappelijk-technisch* wereldbeeld is en dat dit leidend is in de neoliberale economie. In die economie is het cultuurparadigma dat van het technische model. Dat technische paradigma heeft diepe historische wortels en vormt het klimaat dat we allemaal dagelijks inademen. Ook het neoliberalisme voegt zich er naar. Als de beide auteurs twee keer spreken over het heersende systeem, moeten ze eigenlijk het bijvoeglijk naamwoord 'technisch' toevoegen. Daarom is de computer ook bijna alomtegenwoordig en almachtig. Door het technicisme wordt de abstractheid van

PERSONALIA
Prof. dr. ir. Egbert Schuurman is emeritus hoogleraar Reformatorische Wijsbegeerte van de universiteiten van Delft, Eindhoven en Wageningen. Hij was van 1983 tot 2011 fractievoorzitter van de RPF, later ChristenUnie in de Eerste Kamer.

wetenschappelijk-technische modellen in de volle werkelijkheid geprojecteerd. Er worden grootse dingen mee tot stand gebracht, maar tegelijk treedt er *reductie* van die werkelijkheid op. En die reductie uit zich in grote milieu-, natuur- en maatschappij-problemen. Dat kan zelfs leiden tot *destructie* van natuurlijke en maatschappelijke samenhangen. Dat zien we in milieucrisis, klimaatcrisis, cultuurcrisis en ook politieke crisis.

Een Bijbels cultuurparadigma | Tegenover die ontwikkeling worden steeds weer allerlei waardevolle detailoplossingen aangedragen. Die verdienen ook bijval, zoals bijvoorbeeld alles wat gedaan wordt aan duurzaamheid. Maar de oplossingen zijn te partieel. Er moet eenheid en samenhang komen in onze benadering van heel de cultuur en politiek. Een wisseling in het cultuurparadigma – een ethisch raamwerk waarbinnen de cultuur zich ontwikkelt – is vereist. Het probleem dat beide auteurs benoemen, moet dus dieper en omvattender worden aangepakt. Tegenover het moderne ‘technische cultuurmodel’ moet een Bijbels verantwoord cultuurmodel of paradigma gevolgd worden. Dan is het pas mogelijk om onze cultuur op het spoor te zetten van een *integrale* transformatie. De ChristenUnie moet die weg gaan!

Van tuin naar tuinstad | Als de technologie zo bepalend is voor de samenleving, hoe kunnen we dan zorgen dat die technologie op zo’n manier wordt ontwikkeld en ingezet gaat worden dat zij de grote maatschappelijke vraagstukken van deze eeuw kan helpen oplossen? Daarover zou veel te zeggen zijn, ook over concrete politieke oplossingen, maar daar is hier de

plaats niet voor. Daarom verwijs ik naar met name twee hoofdstukken van mijn laatste boek: hoofdstuk drie: *Bevrijding van het technische wereldbeeld – Uitdaging tot een andere ethiek van de techniek*, en hoofdstuk vijf: *Transformatie van de materialistische cultuur- invloed van de techniek op de cultuurcrisis*. Nu slechts een samenvatting:

De Bijbelse visie op de geschiedenis impliceert een ander cultuurmodel dan het technische model. Ik meen dat we terug moeten naar het oude Bijbelse cultuurparadigma van de *tuin in ontwikkeling*. Dat is de hoofdinhoud van het scheppingsmandaat: het bouwen en bewaren van de schepping. Van het paradijs als ontluikende tuin (Genesis 2) gaat de geschiedenis naar de tuinstad (Openbaring 21). Door de zonde is dit oorspronkelijke perspectief enorm ontwricht: ‘distels en dorens’ en de dood kenmerken de weg van de geschiedenis, maar het blijft wel Gods geschiedenis met een geweldig perspectief. Door de kruisdood en opstanding van Christus zal de cultuur als tuinstad eens voorbij onze tijdshorizon in het Koninkrijk van God manifesteren. In de ontwikkeling van de tuin staat – ondanks alle weerbarstigheid – het *leven* centraal. Technologie moet het leven van mensen, dieren en planten dienen. In het beeld van de tuin wordt het leven niet bedreigd, maar verrijkt en wordt er meer recht en gerechtigheid gedaan, zodat er meer maatschappelijke samenhang, heelheid en vrede zal zijn. Dit *integrale* perspectief met vele consequenties mis ik vaak in ChristenUnie-visies. Terwijl dat perspectief consistentie en de juiste richting voor de ontwikkeling van cultuur en politiek geeft. Daarin zou de ChristenUnie als christelijk politieke partij zich blijvend moeten onderscheiden van andere partijen. Terecht dat de auteurs om zo’n visie vragen.

Verdiepen.

Thomas More (vertaling Paul Silverentand) | *Utopia*
Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep 2014 | 171 pagina's

In deze klassieker waaraan we het begrip 'utopie' te danken hebben beschrijft reiziger Raphaël Hythlodæus in het tweede deel van het boek de gebruiken van de bewoners van het denkbeeldige eiland Utopia. Hij heeft aandacht voor hun werk, religie, woningbouw en oorlogsvoering. Het eerste deel gaat over andere samenlevingen met utopische trekken.

Hans Achterhuis | *Koning van Utopia. Nieuw Licht op het utopisch denken*
Rotterdam: Lemniscaat 2016 | 197 pagina's

In eerdere publicaties keerde Achterhuis zich tegen utopisch denken in de politiek. In *Koning van Utopia* komt Achterhuis daar gedeeltelijk op terug. Hij betoogt dat we *Utopia* niet moeten lezen als een utopie. Utopia bevat elementen, die niet stroken met de opvattingen van More. Daardoor is het twijfelachtig of More met *Utopia* een ideale samenleving in gedachte had. Daarnaast komt Achterhuis terug op zijn afwijzing van het politieke utopisch denken. Utopisch denken is op sommige onderwerpen juist nodig.

Gert-Jan Segers | *Hoop voor een verdeeld Land*
Amsterdam: Balans 2016 | 240 pagina's

Misschien past de utopie niet bij de christelijk-sociale traditie van de ChristenUnie. Maar wat dan wel? In *Hoop voor een verdeeld Land* schetst Gert-Jan Segers wat hoop voor hem betekent. "Dit is wat ik keer op keer zie gebeuren: verbinding schept hoop, vervreemding rooft hoop. Daarom zie ik het als mijn belangrijkste taak als politicus om te zoeken naar waar de verbinding verbroken wordt in ons land, waar de breuklijnen zijn. Als we die weten te 'lijmen', komen mensen tot bloei, gaan harten sneller kloppen, komt die bloes weer op de wangen". (22).

Paul Frissen | *De fatale staat*
Amsterdam: Van Genneep 2013 | 294 pagina's

"Het modernisme stelt oplossing en voltooiing als alternatief tegenover het populistische streven naar zuivering en verlossing. Beide weigeren de aanvaarding van het tragische. De aanvaarding van het tragische beschrijf ik in dit boek als een verzoening. De bij deze aanvaarding van tragiek passende symboliek van de politieke orde is die van het fatalisme. Dat immers kan ons verzoenen met de tragiek zonder deze te willen oplossen of ons ervan te willen verlossen." (19).

Gerard Den Hertog | *Tegen de utopie - het Evangelie*
Amersfoort: Mr. G. Groen van Prinsterer stichting 2006 | 40 pagina's

Met de secularisatie van onze cultuur gaat men zich verbeelden de goede maatschappij te kunnen maken. De idee is daarbij dat een goede maatschappij, goede mensen oplevert. Maar dat is buiten de erfzonde gerekend. Den Hertog benadrukt dat Gods gerechtigheid aan de basis moet liggen en dat mensen daar op kunnen antwoorden maar niet zelf aan een nieuwe wereld moeten bouwen: "Christen-zijn wil zeggen 'God door zijn Geest in ons laten werken', en het door elkaar halen van Gods werken en dat van ons – op welke manier dan ook – is dat het begin van alle onheil." (33).

Boeken.

---

38 Godsdienstvrijheid verhoogt een volk

Door Wouter Beekers

40 Nuchter in gesprek met de seculiere meerderheid

Door Laurens Wijmenga

42 Machine zonder doel

Door Geert Jan Spijker

Godsdienstvrijheid verhoogt een volk

Door Wouter Beekers

J.A. Schippers (red.)

Gerechtigheid verhoogt een volk. Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat

Apeldoorn:
De Banier 2016

269 pagina's

De vrienden van de SGP hebben zich bezonnen op hun idee van theocratie. Het product van die bezinning, *Gerechtigheid verhoogt een volk*, is veelzijdig, analytisch sterk en bijzonder informatief. De SGP presenteerde dit werk ook als een principiële vernieuwing. Maar wie het boek met die verwachtingen leest, komt bedrogen uit. Er is kort en goed niet zoveel veranderd aan de SGP-leuze: wel gewetensvrijheid, geen godsdienstvrijheid. Wat dat betreft is het kloeke boek lood om oud ijzer.

Verborgen effecten | En dat is jammer. Want de auctor *intellectualis*, WI-collega Jan Schippers, deed op andere momenten verschillende aanzetten tot zo'n vernieuwing. "Wie tegen godsdienstvrijheid pleit, bevestigt de karikatuur die bij velen over de partij leeft, als zou de SGP, zodra zij daartoe de kans krijgt, haar moraal met dwang willen opleggen aan de samenleving", schreef hij bijvoorbeeld vier jaar geleden.²⁵ Jammer ook, omdat het boek nogal wat stof tot nadenken geeft als het gaat om de theocratische positie. Zo'n twintig deskundigen zijn gevraagd te reflecteren op de theocratische positie vanuit juridisch, historisch en theologisch perspectief. In de bijdragen is te lezen dat het idee van 'gewe-

tensvrijheid, geen godsdienstvrijheid' een tamelijk moderne uitvinding is. Anders dan theocraten vaak beweren, gaat dat niet terug op de praktijk van de protestantse Republiek der Nederlanden van de zestiende eeuw, waar vooral pragmatische tolerantie heerste (95). En dat het 'principiële verkeerd' is om het spreken van de reformatoren over de overheidstaak als 'tijdloze waarheden te verabsoluteren'. De context verandert namelijk. Van de periode waarin koningen de kerk dienen gaan we (terug) naar een kleine kudde in een heidense omgeving (225).

Les extrêmes se touchent | Interessant in die context is de bijdrage van hoogleraar staatsrecht Ben Vermeulen. Hij onderscheidt vijf principiële posities van de overheid tegenover verschillende godsdiensten, overzichtelijk weergegeven in een tabel. Wie goed kijkt ziet dat de theocratische positie niet veel anders is dan die van het totalitaire secularisme, maar dan in spiegelbeeld. *Les extrêmes se touchent*, schreef Schippers zelf in zijn eerder genoemde bijdrage. Zou dat al niet principiële te denken geven, dan toch uit pragmatische overwegingen. Wie in deze seculiere samenleving zoveel mogelijk vrijheid voor de kerk nastreeft moet toch tot de conclusie komen dat een pluralistische overheid de meest verkieslijke optie is. Zo niet de SGP. De leuze luidde altijd: gewetensvrijheid, geen godsdienstvrijheid. Oftewel: de overheid geeft burgers de vrijheid om te geloven, maar niet zonder meer vrijheid om dat geloof publiek te belijden en in de praktijk te brengen. Nu heet het: godsdienstvrijheid, geen godsdienstgelijkheid. Al leidde dit tot bezorgde reacties uit de achterban, waar het principiële verschil ligt wordt nergens precies duidelijk.

Pal voor de theocratische lijn | Een gereformeerd Nederland blijft het ideaal. Het gereformeerde protestantisme verdient alle ruimte, maar andere godsdiensten hebben slechts in beperkte mate om hun geloof te belijden en in de samenleving in te brengen. Dat de SGP de islam als een bedreiging ziet en wil begrenzen, mag in dat verband geen verrassing heten. Misschien opvallender, zelfs de situatie van katholieke schuilkerken wordt nog steeds bagatelliserend besproken. Oftewel, de SGP vindt nog steeds dat de overheid tot taak heeft 'te weren en uit te roeien alle afgoderij en valse godsdienst', om de bekende formule uit artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis te citeren. Hoe dit allemaal precies moet in deze tijd, waarin gereformeerden toch een kleine minderheid zijn geworden, wordt nergens helemaal duidelijk.

Wat zich hier lijkt te wreken is de grote betrokkenheid van de partijtop bij dit boek. De partijtop staat nog steeds pal voor de theocratische lijn, getuige het anti-islammanifest dat werd gepubliceerd in de campagnetijd. Het partijbestuur had niet alleen een vertegenwoordiging in de leescommissie, het autoriseerde ook de conclusie, die werd toegezonden aan alle kiesverenigingen. Deze betrokkenheid maakte de principiële bewegingsruimte van onze wetenschappelijke collega's bij de SGP vast niet groter.

Zo nu en dan wordt er gedroomd over een samengaan van de twee expliciet christelijke partijen die ons land kent. Dat is een mooie droom. Maar zolang de SGP zich niet principiële durft te bezinnen op haar theocratische fantasie, vrees ik dat het bij dromen blijft.

Nuchter in gesprek met de seculiere meerderheid

Door Laurens Wijmenga

Cors Visser

Seculiere bokito's en christelijke calimero's: de strijd om het grote gelijk

Amsterdam:
Buijten en Schipperheijn 2016

88 pagina's

Wetsvoorstellen zoals het schrappen van het verbod op godslastering en het ontslaan van 'weigerambtenaren' volgen elkaar in steeds sneller tempo op. In *Seculiere bokito's en christelijke calimero's* roept hij christenen op allereerst excuses te maken voor het eigen machtsmisbruik in het verleden en de dialoog te zoeken met de seculiere meerderheid.

Aan de vooravond | Bij het lezen van *seculiere bokito's en christelijke calimero's* gaan mijn gedachten naar het boek *Aan de vooravond* (2012) van historicus Bernard Wasserstein. Hij schetst op briljante, maar ook deprimerende wijze, het Europese jodendom aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Ver voor het fascisme stond dit al onder druk als gevolg van meerderheden die nationale en godsdienstige homogeniteit nastreefden. Dit uitte zich in kinderachtige pesterijen, maar ook in een verbod op rituele slacht, uitsluiting uit overheidsambten en uiteindelijk openlijke discriminatie. Relaties tussen niet-Joden en Joden raakten steeds meer bedorven, zodat niet-Joden na verloop van tijd in Joden op z'n best een ongemak zagen en op zijn slechtst 'ondermensen'. In reactie hierop sloten vele Joden zich angstig op hun zuil of emigreerden. Sommigen zwoeren hun geloof af en trachten aansluiting te zoeken bij de

culturele en godsdienstige hoofdstroom. En weer anderen zetten zich luidkeels af tegen de 'boze wereld' buiten de getto en andersdenkenden uit eigen kring.

Het is niet eerlijk! | De analogie met de huidige verhouding tussen protestantse christenen en seculieren in Nederland gaat uiteraard mank op vele punten. Zo merkt Visser terecht op dat tot nu toe vooral voorrechten van christenen, zoals de Zondagswet en het verbod op godslastering, dreigen te verdwijnen. En de gemiddelde progressieve liberaal uit Nederland heeft (gelukkig) heel andere waarden dan een Poolse of Duitse nationalist uit het interbellum. Toch zijn de gevoelens en reflexen van de joodse minderheid herkenbaar voor de slinkende groep protestante christenen in Nederland. Visser signaleert bij hen ook gevoelens van verlies, machteloze boosheid en het krampachtig vasthouden aan eigen overtuigingen. Sommige christenen trekken zich zo ver mogelijk terug hun schulp. Anderen piepen hard: "Het is niet eerlijk!". Deze reacties vindt Visser echter veel te makkelijk. Hebben protestanten in het verleden niet hun wil opgelegd aan seculieren door zwembaden gesloten te houden op zondag en het homohuwelijk te verbieden? Volgens Visser zouden ze er daarom goed aan doen eerst excuses te maken voor hun eigen machtsmisbruik in het verleden. En om vervolgens een nuchter, op feiten gebaseerd gesprek aan te gaan met de huidige seculiere meerderheid. Zo kan voorkomen worden dat wederzijds onbegrip en ergernis verder escaleert.

Waar gaat dat heen? | Tegelijkertijd ziet Visser wel degelijk het dreigende gevaar van de seculiere meerderheid die weinig zachtzinnig omgaat met gevoelens en

belangen van de christelijke minderheid. Een interessante vraag is waar dit zal eindigen. Zolang het blijft bij het wegvallen van overheidsfinanciering voor christelijke organisaties is er wellicht nog geen man overboord. Bedenkelijker wordt het met de recente pleidooien om het bijzonder onderwijs af te schaffen. En wat als nog fundamentele zaken, zoals de rechten van kerkgenootschappen en de doop ter discussie komen te staan? Visser gaat hier slechts kort op in en richt zich vooral op de vraag hoe rechtvaardig de boosheid van protestanten over deze ontwikkeling is. Die is volgens hem namelijk heel selectief: ChristenUnie en SGP strijden met verve voor de godsdienstvrijheid voor christenen en het behoud van de EO, maar laten de verdediging van islamitische instellingen of vervolgde atheïsten graag aan anderen over. Christelijke partijen piepen volgens Visser vooral hard als de belangen van hun eigen achterban geraakt worden. Hierbij kun je je afvragen of deze selectieve stellingname niet gewoon een verstandige inzet van beperkte middelen en tijd is. Anderzijds zou het pluralistisch pleidooi van christelijke partijen inderdaad nog aan overtuigingskracht kunnen winnen, door met meer nadruk ook de belangen van andere minderheden, zoals moslims of homo's, te verdedigen. Visser geeft in zijn boek een duidelijk overzicht van de verschillende standpunten van zowel seculiere bokito's als christelijke calimero's. En wie zich afvraagt waar de barcodes in het boek voor dienen: die zijn scanbaar met een mobiele telefoon en verwijzen naar verdiepende artikelen op de website ForumC.nl. Daar kun je ook met een (niet al te serieuze) quiz testen waar je zelf staat: ben jij een piepende christelijke calimero, een woest schreeuwende bokito of een ijverig vreedstichtende mier?

Machine zonder doel

Door Geert Jan Spijker

Frank Mulder

De geluksmachine

Kampen:
Kok 2015

173 pagina's

Het boek *De geluksmachine* van journalist en voormalig voorzitter van *Time to Turn* Frank Mulder is inmiddels bijna twee jaar oud, maar het past uitstekend in dit nummer over idealen en hoop. Bovendien is de thematiek van het boek onverminderd relevant, ook voor christenen die zich soms afvragen hoe het komt dat veel maatschappelijke problemen zo hardnekkig zijn, terwijl ze oprecht hun best doen om verschil te maken. Helpt onze noeste – ook politieke – arbeid ons wel vooruit?

Onbeheersbare krachten | Een terechte vraag volgens Mulder, want er zijn in onze samenleving autonome machten aan het werk die we niet zomaar opzij zetten. We hebben zelf krachten in het leven geroepen die we niet meer beheersen. Sterker: zij beheersen ons! Neem geld. De belofte van onze tijd is dat als je maar genoeg geld verzamelt, je vanzelf welvarend en gelukkig wordt. Geld is voor ons echter een doel op zich geworden en dat ondermijnt juist onze welvaart, ons welzijn. CPB-cijfers mogen momenteel benadrukken dat de economie weer groeit, maar die komen uit een andere werkelijkheid. De echte werkelijkheid laat zien dat we zowel de natuur als onszelf (burn-outs!) uitputten. Dit leidt uiteindelijk juist tot het omgekeerde van wat werd gehoopt: minder welzijn. Deze

dynamiek zien we ook bij bijvoorbeeld veiligheid. De belofte is: verzamel controle, dan ben je veilig. Maar controle leidt tot steeds meer controle (overall camera's!) en zo versmalt veiligheid tot beheersing en voelen we ons onveilig. Voor politici is het lastig om dit ter discussie te stellen. Wie is er nu tegen meer veiligheidsmaatregelen? Welke partij durft te ontkennen dat economische groeicijfers en financiële stabiliteit belangrijk zijn? Volgens Mulder moeten we ons afvragen of dit geen achterhoedegevechten zijn als we tegelijkertijd een wereld bouwen waarin geld – of een andere macht – de koers bepaalt. Want we moeten ons realiseren dat dit niet zomaar machten zijn, maar afgoden. Idolen waar we ten diepste ons vertrouwen hebben gesteld. En daar kan geen politieke maatregel tegenop. Als geld en groei onze afgoden zijn, dan komt een duurzame economie echt niet van de grond.

Hup, vooruit! | Om die krachten te analyseren gebruikt Mulder het gedachtegoed van de Fransman Jacques Ellul, de 'man die (bijna) alles heeft voorzien'. Deze protestantse denker stelde in de vorige eeuw dat onze cultuur ten diepste wordt beheerst door de techniek, en dan niet zozeer specifieke technologieën, maar een systeem. Een systeem dat dwingend inzet op vermeerderen van middelen en altijd zoekt naar het ene meest efficiënte middel. Indringend beschrijft Mulder hoe op kippenbroederijen met kuikens wordt omgegaan. Alles draait er om efficiëntie: hoe kunnen we zoveel mogelijk goede kuikentjes fabriceren? Hij laat zien dat het echt een systeem is waar we niet met goede bedoelingen van af komen. Zie de plofkip: iedereen is er tegen, maar waarom lukt het dan niet ze uit de winkel te krijgen? Kennelijk is er een onderliggende macht – het systeem – dat de mensen van goede wil tegenwerkt. En dat systeem wil de wereld

veranderen in een efficiënte machine, waarbij het puur gaat om vermeerdering van middelen. De machine wil, hup, vooruit (de economie moet groeien!). Waarom? Dat doet niet ter zake, de machine heeft geen doel, want we weten niet meer waarheen we op weg zijn. Als het ons maar gemak oplevert.

Hoop | Uiteindelijk ligt hier een spirituele kwestie, aldus de auteur. Waar stellen we ons vertrouwen op? Op God of afgoden van geld en veiligheid? Afgoden zorgen voor blikvernauwing, eenzijdige gerichtheid op middelen. Welzijn wordt verengd tot rijkdom. Afgoden zullen zich echter tegen ons keren. Mulder pleit voor de 'spiritualiteit van de weg'. De God van de Bijbel bevrijdt ons van de machten. Het gaat om Zijn rijk van *shalom*, van delen in plaats van verzamelen en vertrouwen in plaats van heersen. Geloof is daarmee de tegenhanger van het technische systeem. Vanuit deze spiritualiteit kunnen we ook betere maatschappelijke en politieke keuzes maken, aldus Mulder. Dan kunnen er ook kiemen van een nieuwe cultuur ontstaan, zoals hij bijvoorbeeld ziet bij boer-filosoof Jan Huijgen. Er blijft dus hoop, want er is "een bruggenhoofd gebouwd door de Andere kant, door de God die eerder Leven uit de dood heeft gemaakt en die blijkaar van ons houdt".

De geluksmachine is bedrieglijk dun. Het heeft een enorme diepgang en reikwijdte waardoor een recensie als deze vanzelf tekortschiet – het belangrijke begrip 'hyperrealiteit' heb ik bijvoorbeeld links laten liggen. Knap is dat Mulder complexe zaken toegankelijk opschrijft. Abstracte theorie koppelt hij direct aan alledaagse voorbeelden. Bovendien werkt zijn persoonlijke en gepassioneerde stijl prikkelend. Na lezing kijk je vanzelf kritischer naar de samenleving en je eigen hedonisme. En het zet aan tot bezinning op insteek en belang van christelijke politiek: hoe om te gaan met de machten en krachten van deze tijd?

Gesignaleerd.

Rob de Wijk
De nieuwe revolutionaire golf
Amsterdam: Amsterdam University Press 2016 | 268 pagina's

In *De nieuwe revolutionaire golf* voorspelt Rob de Wijk het einde van de 'regelpolitiek'. Tegelijk lijken ook populistische antwoorden op onze tijden te missen. Welk soort leider hebben we nodig?

Andries van den Broek, Cretien van Campen, Jos de Haan, Anne Roeters, Monique Turkenburg, Lotte Vermeij (red.)
De toekomst tegemoet
Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau 2016 | 228 pagina's

Hoe zien werken, zorgen, leren, consumeren en samenleven er in de toekomst uit? De verkenningen van deze vijf domeinen komen samen in twee maatschappelijke uitdagingen voor de toekomst: hoe we duurzaam en solidair kunnen leven richting 2050.

Rob van de Beeten, Paul van Geest, Maarten Neuteboom, Jan Prij
Hoop als politieke deugd. Christen Democratische Verkenningen.
Amsterdam: Boom Tijdschriften 2016 | 162 pagina's

Ook de collega's van het CDA onderzoeken de betekenis van 'hoop' in de politiek. Het decembernummer van CDV gaat over hoop als politieke deugd. Met bijdragen van onder anderen: Bert Jan Lietaert Peerbolte, Patrick Nullens, Paul Dekker, Hans Achterhuis en Erik Borgman.

Monique Kremer, Robert Went en André Knottnerus (red.)
Voor de zekerheid
Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid 2017 | 312 pagina's

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid signaleert dat er een intensief maatschappelijk debat is ontstaan over de toekomst van de arbeidsmarkt. Moeten we flexibiliseren of toch terug naar vastere contracten? In deze Verkenning analyseren deskundigen de toekomst van de arbeidsmarkt om te zien wat de uitdagingen van de toekomst zijn.

Wim de Jong
Heer en meester. Vrijheid van onderwijs 1917-2017
Woerden: Verus 2017 | 130 pagina's

In *Heer en meester. Vrijheid van onderwijs 1917-2017* beschrijft historicus Wim de Jong de ontwikkeling van het protestants-christelijk onderwijs. Vier momenten in die geschiedenis worden eruit gelicht. In het boek is aandacht voor de afnemende steun voor vrijheid van onderwijs en worden nieuwe vormen van bijzonder onderwijs besproken.

Jan-Werner Müller
Wat is Populisme
Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2017 | 136 pagina's

Opeens lijkt er een nieuw soort politiek leider te zijn: de populist. Maar wat is populisme precies? Jan-Werner Müller, hoogleraar Politieke Wetenschappen aan Princeton University, geeft in dit boek een antwoord op die vraag. Alvast een tip voor partijen die de PVV nog niet hebben uitgesloten om mee te regeren: dat is volgens Müller ook niet de manier. Je hoeft niet te praten als een populist, maar moet wel met hen praten.

Ryan Avent
Werk in de 21e eeuw. Arbeid, macht en welvaart in het digitale tijdperk.
Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2017 | 336 pagina's

Het lijkt weer even beter te gaan met de verhouding tussen het aantal vacatures en het aantal werkzoekenden. Toch is de arbeidsmarkt grondig aan het veranderen. Het digitale tijdperk verandert onze manier van werken en de hoeveelheid werk die er te doen is. Niet alle banen blijven nodig; welk werk blijft bestaan in het digitale tijdperk? En hoe beïnvloedt dat de welvaart? Wat betekent een andere relatie tussen kapitaal en arbeid voor de verdeling van de macht?

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Globalisering is dood, leve de globalisering!
78 pagina's

Het nummer van de collega's van D66 opent met de vaststelling dat globalisering in de hoek zit waar de klappen vallen. In dit nummer bezinnen de sociaalliberalen zich op hun houding tegenover processen van globalisering. Ook in dit nummer: een briefwisseling tussen D66'er Emilie Kuijt en redactielid van *Groen* Harmjan Vedder over de waarden van onze samenleving.

Actueel.

---

48 Populisme & democratie. Het geval Abraham Kuyper

Door Henk Te Velde

55 ChristenUnie mist partijdebat

Column Wouter Beekers

56 Wat wil het volk van volksvertegenwoordigers?

Door Hans Vollaard

62 De boze burger

Interview met Sjaak Koenis

68 Ja/maar, de maatschappelijke dienstplicht

Door Wouter de Jong en Jarin van der Zande

Populisme & democratie. Het geval Abraham Kuyper

Als het over de geschiedenis van het populisme gaat, duikt soms de naam van Abraham Kuyper op, een belangrijke voorman van de christelijke politiek. Ook de ChristenUnie weet zich met zijn denken verbonden. Is Abraham Kuypers politiek vergelijkbaar met die van hedendaagse populistten als Geert Wilders? En leverde die houding Kuyper ook iets op?

Door Henk te Velde

Populisme is een van de meest besproken politieke begrippen vandaag. Theoretici bedoelen er een politieke stroming of ideologie mee die zich verzet tegen een als eenheid opgevatte 'elite'. Ze stelt de homogene eenheid van het gewone volk centraal en is daarom voorstander van volkssoevereiniteit en directe democratie. De stroming keert zich bovendien vaak tegen *outsiders* die samen met de elite het gewone volk ondermijnen en het *heartland*, de kern van de natie, bedreigen. Zo beschouwd is het verschijnsel vooral met rechts verbonden, maar links populisme komt ook voor. Dit is echter de wetenschap. Buiten de wetenschap wordt het begrip meestal slecht gedefinieerd en blijft vaak onduidelijk wat we nu precies onder populisme moeten verstaan. Toen Wouter Bos een interessant televisiecollege over populisme gaf bij De Wereld Draait Door, nam hij niet de moeite ook maar bij benadering te omschrijven wat hij onder populisme verstond. Dat laat veel ruimte om het als scheldwoord te gebruiken tegen demagogie, schreeuwers, degenen die de kiezer naar de mond praten, en verder iedereen met populaire opvattingen waarmee men het niet eens is. Bijna niemand noemt zichzelf populist.

Kuiper en Wilders: erflater en erfgenaam? | Het komt dan ook als een verrassing dat ook een van de belangrijkste *founding fathers* van de protestants-christelijke beweging in Nederland, Abraham Kuiper (1837-1920), als populist wordt beschouwd. Zo betoogde de chef van *Letter&Geest* Lodewijk Dros in *Trouw* van 17 december jongstleden met veel voorbeelden dat er veel parallellen zijn tussen Geert Wilders en Abraham Kuiper. De strijd tegen de elite en kosmopolitisme, het opkomen voor 'het echte hart van Nederland' buiten de Kamer, de grove retoriek van de volkstribuun in plaats van de bestuurder: lijkt het allemaal niet erg op elkaar? Dros' provocatie werkte, Rien Fraanje betoogde (4 januari van dit jaar) dat de vergelijking nergens op sloeg. Het ging Kuiper om de kerk, hij was een serieuze, paternalistische auteur met een eigen levensbeschouwing. Hij was constructief, niet alleen maar overal tégen.

Wie heeft er nu gelijk? Lijkt Abraham op Geert? Ik heb zelf ook wel eens betoogd dat Kuipers politiek populistische elementen kende.²⁶ Hij streed in een tijd van beperkt kiesrecht tegen de elite van 'kiezers-aristocratie' en voor zijn eigen gereformeerde *heartland*. Een vijfde colonne zag hij ook, vooral de 'joods-liberalistische' kapitalisten die het land naar hun hand zetten. Hij volgde uiteindelijk niet het voorbeeld van de Duitse christelijk-sociale antisemitische beweging van Adolf Stöcker, maar dat was minder uit principe dan omdat die aanpak in Nederland niet werkte. Principieel was hij

AUTEUR

Prof. dr. Henk te Velde is hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

SAMENVATTING

• Abraham Kuiper had 'populistische momenten' maar was meer een buitengewoon organisator dan een typische populist.

• In zijn tijd gold Kuiper als een voorvechter van democratie, wat destijds geen compliment was omdat de positieve notie van democratie uit latere tijden stamt.

• Kuipers populistische kant fungeerde als breekijzer voor een nieuwe orde waarin de 'kleine luyden' emancipeerden.

wél tegen volkssoevereiniteit, zijn Anti-Revolutionaire Partij was immers opgericht om daartegen en tegen andere ideeën van de Franse Revolutie te strijden. Maar dat weerhield hem er niet van te pleiten voor uitbreiding van kiesrecht en ook om de plebiscitaire interne democratie van zijn eigen partij tegenover de herenpolitiek van de liberalen te plaatsen. Voor ware inspraak moest je bij de Anti-Revolutionairen zijn, niet bij de liberalen!²⁷

Kuypers politiek kende dus duidelijke populistische elementen, maar hij was natuurlijk veel meer dan een populist alleen. Zijn neocalvinistische ideeën werkte hij uit tot een systeem dat de basis werd van de gereformeerde zuil. Aanvankelijk had Kuyper helemaal geen afgescheiden zuil willen oprichten. Kuyper wilde het Nederlandse volk herkerstenen, zijn ambities reikten verder dan een kleine minderheid. Uiteindelijk bleek hij echter alleen bij een minderheid succes te hebben, zelfs een groot deel van de orthodoxen bleef in de Nederlands Hervormde Kerk. De groep die met hem meeging, werd aangesproken door de combinatie van bijna bevindelijke retoriek en opzweepende politiek. Maar toen het erop aankwam, ging de energie van die groep zitten in organisatie en vereniging, niet in populisme. Achteraf gezien was Kuypers populisme vooral het breekijzer om de oude orde open te breken en ruimte te maken voor een nieuwe beweging. Dros vergist zich dan ook als hij Kuyper een 'erflater' van het populisme noemt en Wilders zijn 'erfgenaam'. Met die woorden suggereert hij dat er een erfenis is doorgegeven, maar dat gebeurde nu juist niet. Het bleef bij de beginfase. De gereformeerden zouden in ideologische stevigheid uitblinken, de ARP werd de best georganiseerde partij van het land, die in verhouding tot haar aantal zetels het hoogste aantal jaren de premier en andere

bestuurders aan de gevestigde (verzuilde) orde leverde. Het tegendeel van populisme dus. De omslag is deels al te vinden bij Kuyper zelf die na een heftige crisis van overspannenheid in de jaren 1870 de zekerheid van rust, regelmaat en orthodoxie meer dan ooit had omarmd.

Archaisch en schreeuwerig modern

Toch is het goed stil te staan bij Kuypers populistische moment. Dat maakt namelijk duidelijk hoezeer populisme bij moderne politiek hoort. Aan het einde van de negentiende eeuw brak de democratie – als woord en als kiesrechtuitbreiding – in Nederland eindelijk door, en Kuyper opereerde in die overgang. Ingetogen bestuur met fatsoenlijke discussie is een aantrekkelijk ideaal, maar om iets fundamenteels te veranderen, heb je meer nodig. Kuyper had geen voet aan de grond gekregen als hij zijn stem niet had verheven en geen beroep had gedaan op het gewone volk. Hij kwam van buiten, dat was zijn kracht. Geen patriciër, en geen jurist zoals alle liberalen (en trouwens ook Anti-Revolutionairen Groen van Prinsterer en de Savornin Lohman), maar een theoloog, iemand die zich allereerst tot het volk richtte en wist hoe hij zijn boodschap moest brengen. Iemand die ook in een traditie stond: niet die van populisme, er bestond geen Nederlandse populistische traditie, maar die van diep geloof en de Tale Kanaäns die hij virtuoos beoefende in zijn gebundelde zondagse meditaties. Populisme toont de ambivalentie van moderne politiek en vooral ook van de moderne democratie die we geneigd zijn te vergeten. 'Modern' was voor orthodoxen een scheldwoord, een synoniem van vrijzinnig. Maar Kuyper was geen vreemde in het moderne leven. Hij gebruikte als journalist en dagbladuitgever

alle moderne middelen die hij had en was uitstekend thuis in een reeks van wetenschappen. Bovenal was hij in zijn tijd de 'modernste' politicus van het land, niet zozeer als bestuurder, maar als volksleider. De socialisten waren wellicht radicaler, maar hij was succesvoller, doordat hij er zo goed in slaagde de liberale elite op het verkeerde been te zetten. Liberalen konden socialisten nog wel begrijpen: dat waren lieden van een andere stand die niets hadden maar alles wilden. Dat was niet fijn, maar was een soort onvermijdelijk maatschappelijk verschijnsel. Maar wat moest je met die Kuyper beginnen? In liberale ogen was hij archaisch en schreeuwerig modern tegelijk en erop gericht liberalen op de kast te jagen. Je ziet de hulpeloosheid en machteloze woede in veel keurige liberale commentaren.²⁸ Wat een woordenkraam, wat een overdreven zo niet huichelachtige vroomheid, wat een wollige vaagheid, en wat een sofistische en autoritaire leider! Hier is een parallel te ontwaren met de moeizame reacties op het hedendaagse populisme, maar interessant genoeg bestond dat woord in Nederland toen nog niet. Men had er nog geen behoefte aan, 'democratie' volstond. Men dacht bij democratie niet per definitie aan iets moois. Het was een systeem dat in de vorm van algemeen mannenkiesrecht bekend was uit Frankrijk en de Verenigde Staten. Was dat geen wedstrijd in populariteit waar de schreeuwers het wonnen van de degelijke bestuurders? Eind negentiende eeuw was Nederland nog niet overtuigd dat democratie moest komen, sterker nog, er werd zelfs heel lang niet eens veel over gepraat. Vrijheid, rechtsstaat, vrije pers, ja zeker, maar had je daar democratie voor nodig? Moest inspraak niet beperkt blijven tot diegenen die bewezen hadden dat ze deze mooie beginselen begrepen?

Politicus 'naar Amerikaans model'

En toen kwam daar opeens die rumoerige predikant die zich niet beperkte tot zieltjes winnen onder de stillen in den lande, maar die lawaaiig de orthodoxie politiek wilde mobiliseren. In een prachtig citaat vol ingehouden emotie legde de conservatief-liberale patriciër en minister van Buitenlandse Zaken Willem Hendrik de Beaufort al zijn gram: "Dr. Kuyper is het type van den politicus der democratische maatschappij, naar Amerikaans model. Voor hem zijn de verkiezingen alles, zijn buitengewone talenten en begaafdheden worden bij uitsluiting gebruikt om de kiezers te bewerken. Daarvoor is noodig een hooge mate van onbeschroomdheid die hem dan ook niet ontbreekt. Hij durft alles te zeggen en te schrijven vooral. Met de waarheid neemt hij het zoo nauw niet, wat indruk kan maken wordt verkondigd, hetzij juist, hetzij onjuist. In grove, dikwijls platte beeldspraak worden door hem de zaken voorgesteld, altijd in het licht dat hij wenscht. Gemaakte verontwaardiging, verdachtmaking en spot zijn zijne geliefkoosde wapenen. Zijne eigenlijke aanhangers, de zuivere calvinisten uit het volk en de burgerij, volgen hem blindelings. Over zijn geloof wil ik niet spreken. Na als student modern te zijn geweest is hij ineens als proponent vurig orthodox geworden en in een zeer rechtzinnige gemeente beroepen, tot groote verwondering zijner tijdgenooten. Sedert is hij kampioen van het calvinisme gebleven. Niet altijd wordt dat calvinisme op den voorgrond geschoven: als hij de katholieken aan het lijntje moet hebben komt het algemeene positieve christendom op de proppen."²⁹

Onfatsoenlijk democratisch | Democratisch, Amerikaans, onoprecht en opportunistisch, dat is ongeveer zoals De Beaufort

Kuyper zag. Als je democratisch door populistisch vervangt, past het citaat zo in onze tijd. Dat is meer dan een kwestie van woorden. Net toen De Beaufort schreef, zo rond 1900, begon 'democratisch' in Nederland eindelijk een woord te worden met een positieve connotatie. Er waren sociaaldemocraten en in de jaren 1890 kwamen er ook links-liberale vrijzinnigdemocraten, maar De Beaufort vond het nog steeds een onaangename en onfatsoenlijke zaak. En toen Kuyper zelf al in 1874 na veel mitsen en maren zich wel "met de radicalen der linkerzij vergelijken" wilde, want Paulus was immers "apostel óók der democratie", was dat nog bijzonder provocerend. Jezus, zei Kuyper in dezelfde jaren, was zelf "door banden van maagschap aan den democratischen stand verbonden" geweest.³⁰

Eigenlijk pas toen het algemeen kiesrecht in Nederland in 1917-1919 werd aanvaard, werd het land ook volgens de bestuurlijke elite een 'democratie'. Maar toen was het begrip democratie wel van betekenis veranderd. Terwijl het in de negentiende eeuw stond voor pure volksregering en radicaal zelfbestuur, werd het nu verbonden met vertegenwoordiging en parlement. Minderheden die democratie radicaler wilden interpreteren, kregen weinig voet aan de grond. Al die waarden zoals rechtsstaat en vrijheid die in de negentiende eeuw tégen de democratie werden verdedigd, werden er nu in opgenomen, tenminste dat was de bedoeling. In de jaren tussen de wereldoorlogen was daar nog veel onenigheid over, maar in 1945 was het wel zover. Het is dus goed om ons te realiseren dat de gelijkstelling van democratie met parlementaire, vertegenwoordigende, liberale democratie pas in de eerste helft van de twintigste eeuw haar beslag kreeg. Tot het einde van de negentiende eeuw kon je wel betogen dat

democratie aantrekkelijke kanten had, maar moest daar altijd een 'maar' bij. Democratie had de bijbetekenis van regering door de grote hoop, dus chaos, dus een risico om te vervallen tot alleenheerschap omdat de massa achter een demagoog aanliep. Die gedachte ging al terug op de Oudheid, maar werd nog weer eens bevestigd door de ervaring van de Franse Revolutie. Bewezen de excessen waartoe die had geleid niet dat democratie een onding was? De democratie moest altijd getemd worden door een monarchaal element en door een aristocratische elite.

Kleine luyden versus de aristocratie

Het idee van het temmen van de democratie is nooit helemaal weg geweest, ook niet in de twintigste eeuw. De conservatieve historicus Johan Huizinga schreef aan het einde van zijn leven in de oorlog: "Het is in zekeren zin de bijmenging van een element aristocratie, wat de democratie bestaanbaar maakt, aangezien zij zonder dit gehalte steeds gevaar loopt te stranden op de onbeschaafdheid der massa's."³¹ Het is niet toevallig dat een conservatief zo iets zei: die zag scherp de nadelen van een democratie maar veel minder die van een aristocratie (namelijk de neiging tot klikjesvorming, groepsbelang en achterkamertjes). Je had flinke democraten nodig om juist deze laatste nadelen aan de kaak te stellen. Zo'n democraat was Kuyper: manipulatief – zeker ook in eigen kring – onbehouden, op het demagogische af, maar wel met de energie en de toonhoogte om een zelfgenoegzame liberale elite te laten voelen dat er een 'vergeten' groep was die de aandacht verdiende. Kuyper noemde die vergeten groep de 'kleine luyden', maar ook dat was deels een retorische constructie, vergelijkbaar met het gewone volk van de populist.

Op die manier stelde hij de democratie tegenover de aristocratie, de dominante tegenstelling in die tijd. De huidige tegenstelling tussen democratie en dictatuur werd pas dominant door nazisme en Tweede Wereldoorlog. In de negentiende eeuw verbond men aristocratie met vrijheid en democratie met dictatuur (de alleenheerschappij van een demagogische of populistische leider).

Maar na 1945 stond democratie voor lange tijd tegenover dictatuur. Impliciet werd daarmee de tegenstelling aristocratie-democratie naar de achtergrond geschoven. In veel naoorlogse politologische analyses wordt democratie dan ook wel beschouwd als het recht van de bevolking om een nieuwe elite – dus aristocratie – te kiezen. In de jaren zestig begon het verzet daartegen, in Nederland onder het motto van de strijd tegen regentenmentaliteit, eerst door links, en sinds Pim Fortuyn door rechts. Dit verzet heeft duidelijk gemaakt dat er negatieve kanten zitten aan de aristocratische zijde van de democratie. De 'elite' had in de jaren zestig al net zoveel moeite als tegenwoordig om zich daartegen te weren. De omgekeerde conclusie, dat een pure democratie ook niet alleen maar een feest is, is veel moeilijker te trekken. Wie durft er tegenwoordig te zeggen dat hij bedenkingen heeft tegen democratie? In de jaren tachtig stelden sommigen binnen het GPV zich nog op het standpunt dat de rechtsstaat prachtig was maar dat de democratie wel ingetoomd diende te worden.³² Dat zal de ChristenUnie nu niet meer zeggen. Een alternatief voor algemeen kiesrecht is ook moeilijk voorstelbaar. Wie zou moeten bepalen wie in aanmerking komt voor een beperkt kiesrecht, wie voorkomt dat een elite alleen maar haar eigen zaken in de gaten houdt? Algemeen kiesrecht is een noodzakelijke

voorwaarde voor democratie. Maar is het ook een voldoende voorwaarde? Vrijwel iedereen zal zeggen dat democratie meer is dan meerderheidsbeslissingen. Ook populistische die dat wel luidkeels verkondigen, zouden snel van hun liefde voor dat standpunt bekeerd zijn, als blijkt dat de massa er bij nader inzien anders over denkt dan zichzelf.

Populisme als onderdeel van de democratie | Vaak wordt zelfs gezegd dat populistische ondemocratische zijn omdat ze geen pluralisme maar alleen meerderheidsstandpunten en hun eigen standpunt erkennen, terwijl pluralisme de basis is voor onze moderne democratie. Het lijkt me niet vruchtbaar om op die manier populisme uit te bannen, daarvoor is het te nauw verbonden met democratie. De Beaufort noemde Kuyper 'Americaansch'. Kuyper was niet blind voor de manipulatieve zijde van de Amerikaanse politiek, maar was toch vooral onder de indruk van de energie van het land, gecharmeerd door de standenloze, open maatschappij waar iedereen zijn eigen kerk organiseerde, los van de staat.³³ Het Amerikaanse voorbeeld inspireerde maar schrok ook af. Het maakte duidelijk dat populisme een bijverschijnsel is van democratisering. Dat bleek in Nederland met Kuyper. Abraham Kuyper was een bijzondere theoloog, maar zonder zijn populistische kanten als journalist en politicus, zou hij bij lange na niet zo'n rol hebben gespeeld in de emancipatie van de kleine luyden.

ChristenUnie mist partijdebat

Politieke partijen, waarom hadden we die ook alweer? Partijen leveren politici, verwoorden visies en vertegenwoordigen. Maar hé, doet Geert Wilders dat in zijn eentje ook niet allemaal min of meer? In zijn eenmanspartij mist Wilders in ieder geval één belangrijk dingetje: tegenmacht. En tegenmacht is toch wel van belang in een democratie. En voor tegenmacht is debat weer niet onbelangrijk. Jammer dat politieke partijen vaak moeite hebben een beetje debat toe te laten. En, laat ik het omwille van het debat maar even scherp zeggen, helaas mist ook de ChristenUnie een open debatcultuur.

Partijbesturen bewijzen weliswaar geregeld lippendienst aan het partijdebat. Debat is belangrijk om vertegenwoordigers scherp te houden, om te blijven vernieuwen, om verbonden te blijven met kiezers en leden. Maar soms vindt partijdebat dan plotse-ling echt plaats, worden er openlijk kritische vragen gesteld en dienen leden moties en amendementen in die de partijlijn fundamenteel raken. Spannend! En als we niet oppassen maken we de vragenstellers vakkundig monddood: misschien hebben ze wat last van profileringsdrang? Helemaal als het Kamerleden zijn, die een keer een afwijkende mening verwoorden: zijn ze misschien bezig met een eigen agenda om hoger op de lijst te komen? En de ChristenUnie dan? Horen wij wel eens een Kamerlid een kritische vraag stellen bij de partijlijn? En wat als een partijleden eens een steen in de vijver werpen? Is dan het tijdstip wel goed? Of het onderwerp? Of de combinatie? 'Profileringsdrang', het woord is ook binnen de ChristenUnie zo af en toe te horen. En in plaats van te luisteren naar het debat, onderstrepen we direct dat de partijlijn staat als een huis.

Nou ja, misschien zijn we het over de belangrijke onderwerpen ook wel eens. Over de noodzaak van hervorming van de verzorgingsstaat. Over de noodzaak van kapitalisme-kritiek. Over Nederland als joodschristelijke natie. Over de publieke ruimte voor andere godsdiensten dan de christelijke. Over een traditioneel gezinsbeleid. Over homoseksualiteit. Over hoe om te gaan met verslavende middelen. Over de mate van Europese samenwerking. Over een rechtvaardig beleid voor Joden en Palestijnen. Hè, nu noem ik opeens toch allemaal spannende onderwerpen. Sorry zeg, noem het maar een onbewaakt moment van profileringsdrang.

Past niet bij uitstek bij de ChristenUnie, landelijk en lokaal, een ontspannen debatcultuur? Misschien juist als de partij die pleit voor ruimte voor verschil in de samenleving: practise what you preach. Misschien wel omdat al die verschillende gaven en meningen een geschenk van God zijn. Misschien omdat we elkaar juist met die verschillen tot hand en voet kunnen zijn. Misschien omdat God Zijn Koninkrijk niet vestigt door een onomstreden partijlijn, maar dwars door al ons zoeken, dwars door ons vallen en opstaan heen.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Wat wil het volk van volksvertegenwoordigers?

Er staan weer heel wat verkiezingen op de agenda in Nederland, om te beginnen met de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2017. In 2018 volgen de gemeenteraadsverkiezingen, en het jaar daarop vinden de verkiezingen voor de waterschappen, provinciale staten, het Europees Parlement en de Eerste Kamer plaats. Voor kiezers is er dus volop werk aan de winkel, ook omdat het aanbod aan partijen groot is. Op hun beurt is het voor partijen hard werken om steun te verwerven in de competitieve kiezersmarkt. De vraag is in deze bijdrage hoe volksvertegenwoordigers invulling moeten geven aan hun kiezersmandaat, als het hen gelukt is om verkozen te worden. Een veel gehoorde klacht is immers al jaar en dag dat volksvertegenwoordigers weinig open staan voor de inbreng van burgers. Komt die klacht voort uit het feit dat de manier waarop gemeenteraads- en Kamerleden vertegenwoordigen niet overeenkomt met de verwachtingen van hun kiezers? Dat is de vraag die hier centraal staat, ook om suggesties te doen wat vertegenwoordigers zouden kunnen doen als ze niet aan de verwachtingen van kiezers voldoen.

Door Hans Vollaard

Verkiezingen geven inhoudelijk een onduidelijk signaal

Democratie betekent: het volk regeert. In veel gevallen doet het volk dat echter niet zelf, maar wijst het via verkiezingen vertegenwoordigers aan om wetten te maken en het bestuur te controleren. Via verkiezingen zouden kiezers hun inhoudelijke voorkeuren hun keuze van partij en een inhoudelijk signaal kunnen geven. In de praktijk gaat dat nog niet zo eenvoudig, ook al maken kiezers veelal inhoudelijke keuzes. Uit het Nationale Kiezersonderzoek blijkt namelijk dat kiezers weten waar zijzelf en partijen inhoudelijk staan ten aanzien van kwesties als de gewenste inkomensverschillen, aanpassing van etnische minderheden, of euthanasie.³⁴ Bovendien twijfelen kiezers vaak tussen inhoudelijk verwante partijen. Kortom, de overwegingen van kiezers hebben een inhoudelijke logica.

De inhoudelijke keuzes van de kiezers maken van de verkiezingsuitslag evenwel nog geen duidelijk inhoudelijk signaal. Bij verkiezingen voor gemeenteraden, waterschappen, provinciale staten en het Europees Parlement laten kiezers zich bijvoorbeeld vaak leiden door nationale kwesties, ook omdat partijen en media daar de aandacht op richten. Daardoor kunnen juist de specifieke wensen ten aanzien van provinciaal, gemeentelijk Europees of waterschapsbeleid niet doorklinken. Het inhoudelijke signaal van de Tweede Kamerverkiezingen is niet per se helderder. Partijen bieden combinaties van voorkeuren aan. Het is evenwel niet bekend welke voorkeur precies bij kiezers de doorslag heeft gegeven: is dat vooral de individualisering van het pensioenstelsel, het terugschroeven van het budget voor ontwikkelingssamenwerking, de afschaffing van het eigen risico in de zorg, of...of...?

Verkiezingen zijn ook op een andere manier nog lastig voor inhoudelijke sturing van volksvertegenwoordigers. Partijen hebben zich over allerlei kwesties niet uitgesproken in hun verkiezingsprogramma, om bepaalde kiezers niet voor het hoofd te stoten, vanwege interne verdeeldheid of omdat die kwesties bij het schrijven van het programma nog niet speelden. Daardoor hebben kiezers zich over allerlei kwesties niet kunnen uitspreken. Daar komt bij dat zeker bij andere verkiezingen dan voor de Tweede Kamer er veel niet-stemmers zijn. En die hebben nogal eens afwijkende voorkeuren van degenen die wel stemmen. Daarmee staan volksvertegenwoordigers na hun verkiezing voor een lastige vraag: wat wil het volk eigenlijk?

De vraag wat kiezers willen, is niet alleen een vraag naar hun beleidsvoorkeuren. Het is ook een vraag naar de manier waarop zij vinden hoe volksvertegenwoordigers met hun kiezersmandaat dienen om te gaan: moeten vertegenwoordigers

AUTEUR

Dr. Hans Vollaard is universitair docent Nederlandse en Europese politiek aan de Universiteit Leiden.

SAMENVATTING

- Nederlandse kiezers zijn niet heel tevreden over de kwaliteit van de volksvertegenwoordiging.

- Volksvertegenwoordigers hebben de rol van vertouwenspersoon, partijman- of vrouw en lasthebber.

- Kiezers vinden het vooral belangrijk dat raadsleden de inbreng van kiezers meenemen in hun werk. Daarvoor is contact met burgers nodig.

vooral naar eigen inzicht handelen (een vertrouwenspersoon), veeleer de partijlijn volgen (een partijman) of nauwgezet de wensen van kiezers blijven volgen (een lasthebber)? En moeten zij zich vooral richten op de belangen van de eigen kiezers of van alle burgers? Hoewel volksvertegenwoordigers bij verschillende aspecten van hun werk (wetgeving; ombudsfunctie; controle van bestuurders) kunnen wisselen in stijl en focus van vertegenwoordiging, is vanwege het spaarzame onderzoek hiernaar slechts inzicht te geven in de algemene verwachting die kiezers hebben van Tweede Kamerleden en gemeenteraadsleden en de manier waarop die laatsten weer hun eigen vertegenwoordigende stijl en richting omschrijven.

Welke raadsleden willen burgers?

Nederlanders blijken in een onderzoek uit 2012 het enigszins belangrijk te vinden dat raadsleden als partijman optreden, die eensgezind de wensen van de partij uitventen en realiseren.³⁵ Van groter belang achten zij dat raadsleden een democratische waakhond zijn, door ervoor te zorgen dat burgers kunnen deelnemen aan besluitvorming en dat hun inbreng daadwerkelijk meetelt. Volgens Nederlanders is echter het allerbelangrijkste dat raadsleden als vertrouwenspersoon optreden, door goed op de hoogte zijn van wat er leeft in de samenleving, en door deskundig en met het oog op het algemeen belang en de lange termijn te opereren. Handelen raadsleden nu gemiddeld genomen in lijn met deze verwachtingen van kiezers? Inhoudelijk gezien lijkt er in ieder geval een redelijke overeenkomst te zijn tussen hun partijen en hun kiezers.³⁶

Uit onderzoek onder Nederlandse raadsleden in 2007 blijkt verder dat 61% zijn eigen inzicht de doorslag laat geven als er een conflict is tussen zijn eigen oordeel, de wens van de partij en de opinie van de kiezers.³⁷ Daarnaast laat 8% zich dan leiden door de opinie van kiezers, terwijl voor 31% de wens van de partij bepalend is. Dat suggereert dat raadsleden zich gemiddeld genomen minder gelegen laten liggen aan de opinie van kiezers. Raadsleden behaalden in het onderzoek uit 2012 bovendien gemiddeld maar een klein zesje voor hun functioneren. Vooral op het punt van waakhondfunctie kregen raadsleden minder waardering. Het is nogal een opgaaf voor de toch al druk bezette raadsleden om de waakhondfunctie te versterken: meer rekening houden met wat er leeft, participatiekanalen beter onderhouden en scherper de inbreng van burgers bewaken. Wat zouden ze niettemin kunnen doen? Gemeenteraden zouden hun herkenbare betrokkenheid bij de inbreng van burgers kunnen versterken door niet langer participatietrajecten vooral aan het college van Burgemeester en Wethouders over te laten, maar daarin zelf het voortouw te nemen. Zij zouden ook meer de regie in het debat over het gemeentelijk beleid kunnen voeren door meer openbare raadsbijeenkomsten te organiseren waarvoor herkenbare inwoners en organisaties actief worden uitgenodigd die juist ook weten wat er onder niet-stemmers en niet-partijleden leeft. Denk in dat geval maar aan huisartsen, huurdersverenigingen, jongerenorganisaties, kerken en ouderenbonden.³⁸ Via deze maatschappelijke vertegenwoordigers kunnen volksvertegenwoordigers beter op de hoogte blijven van wat er leeft onder hun burgers. Het voordeel van dergelijke

*Volgens
Nederlanders is echter
het allerbelangrijkste
dat raadsleden als
vertrouwenspersoon
optreden, door goed op
de hoogte zijn van wat er
leeft in de samenleving.*

bijeenkomsten is ook dat de claims van politieke partijen, het college, vaste sprekers en gevestigde belangengroepen tegen het licht kunnen worden gehouden. Juist nu partijen minder geworteld zijn in de maatschappij en er steeds minder diepgravende lokale media zijn, zouden gemeenteraden zo meer werk kunnen maken de inbreng van burgers, al dan niet via hun maatschappelijke vertegenwoordigers, te verzekeren. Wel is een investering in de (griffie) ondersteuning van gemeenteraden nodig om de aansluiting tussen raad en (georganiseerde) burgers goed vorm te geven. Nu komt die ondersteuning er nog vaak al te bekaaid vanaf.

Welke Tweede Kamerleden

willen burgers? | Formeel dienen vertegenwoordigers in de Tweede Kamer zonder last voor het gehele volk op te treden, maar welke focus en stijl van vertegenwoordiging verwachten kiezers daadwerkelijk van hen? Moeten Kamerleden vooral blijven luisteren naar kiezers of de leiding nemen en naar eigen of partijinzicht handelen? Een indirect antwoord is te halen uit de *European Social Survey* van 2012, waarin wordt gevraagd wat de regering (en dus niet volksvertegenwoordigers) moet doen als een grote meerderheid van de bevolking met haar oneens is wat goed is voor het land: haar plannen aanpassen of niet?³⁹ Op die vraag blijken Nederlandse respondenten verdeeld te reageren: ruim 40% wenst aanpassing aan de wens van de bevolking, terwijl zo'n kwart vindt dat de regering aan haar plannen moet vasthouden. Als dit antwoord ook opgaat voor Tweede Kamerleden, dan wensen Nederlanders eerder luisterende lasthebbers dan leidende

vertrouwenspersonen. Bovendien leeft er nu – net als in de jaren zeventig overigens – onder kiezers forse ontevredenheid over de mate waarin volksvertegenwoordigers responsief zijn: luisteren naar en gehoor geven aan de wensen van burgers.⁴⁰ Zou de ontevredenheid over responsiviteit voortkomen uit de manier waarop Tweede Kamerleden kiezers vertegenwoordigen? Tweede Kamerleden blijken uit onderzoek in 2010 het weliswaar belangrijk te vinden alle burgers te representeren, maar nog belangrijker om voor hun partij op te komen.⁴¹ Bij verschil van mening zou bovendien 86% van de Tweede Kamerleden de partijlijn de doorslag laten geven, tegen 8% het eigen inzicht en 6% de wens van de kiezers. Al eerder bleek dat veel Kamerleden van bovenaf steun zoeken voor hun partijstandpunten in plaats van van onderop de ideeën van burgers politiek te vertalen, terwijl veel kiezers dat andersom wensen.⁴² Dat suggereert dat Tweede Kamerleden de partij in hun opvatting van representatieve democratie meer centraal stellen dan kiezers lief is. Juist door vast te houden aan de partijlijn, kunnen bovendien de inhoudelijke voorkeuren van kiezers en Kamerleden uit de pas gaan lopen.⁴³ Verkiezingen geven kiezers weliswaar de mogelijkheid om dat enigszins te corrigeren (hoe moeilijk dat ook is, zie hierboven), maar tussen verkiezingen in, hebben ze daar minder gelegenheid toe.

Op zich komen de inhoudelijke standpunten van kiezers en Tweede Kamerleden over allerlei belangwekkende kwesties redelijk overeen, hoewel op sociaaleconomisch vlak meer dan ten aanzien van een minder besproken onderwerp als Europese integratie. Een bindend, correctief referendum zou echter geen onlogische gedachte zijn om tussen verkiezingen in de mate van

ervaren responsiviteit van de politiek in haar geheel te verhogen. Dat zou in het bijzonder kunnen opgaan voor kiezers met minder politiek vertrouwen en politieke tevredenheid, die bovendien partijen steunen die niet in de regering vertegenwoordigd zijn (denk aan SP en PVV). Institutionele wijzigingen zoals een referendum zullen niet afdoende zijn om het ervaren gebrek aan responsiviteit te lenigen als de stijl en focus van vertegenwoordiging van Kamerleden niet overeenkomen met de verwachtingen van kiezers. Het is echter lastig om één recept uit te schrijven aan alle volksvertegenwoordigers om beter invulling te geven aan hun kiezersmandaat, omdat niet alle kiezers zonder meer vinden dat volksvertegenwoordigers ook tussen verkiezingen in strikt naar de (veranderende) opinies van kiezers moeten blijven luisteren. Daar komt bij dat de kiezersopinie over vertegenwoordiging niet alleen afhangt van overtuiging, maar ook van de omstandigheden: aanhangers van het regeringsbeleid vinden het – niet onbegrijpelijk – minder belangrijk dat plannen aan de wensen van de gehele bevolking worden aangepast. Wat volksvertegenwoordigers dus ook doen om beter gehoor te geven aan alle kiezers, ze zullen altijd een deel van hen teleurstellen. Teleurstelling kan daarnaast ontstaan, doordat vertegenwoordigers niet zomaar tegemoet kunnen komen aan alle wensen vanwege internationale en Europese afspraken, de druk van financiële markten of grondrechten.

Wat nu? | Ook al lijken Kamerleden als leidende vertrouwenspersonen minder op steun van kiezers kunnen rekenen, in die rol kunnen zij tegemoet komen aan klachten over responsiviteit.

Kamerleden die als vertrouwenspersonen (willen) optreden, kunnen zich namelijk makkelijker aanpassen aan de inhoudelijke voorkeuren van kiezers dan Kamerleden die zich vooral binden aan de partijlijn. Bovendien zijn kiezers onder bepaalde voorwaarden bereid inhoudelijke leiding te volgen. Ze laten zich bijvoorbeeld eerder overtuigen als ze Kamerleden deskundig en betrouwbaar achten. De uitdaging is dus hoe Kamerleden dat voor elkaar kunnen krijgen. Dat zou deels kunnen door een imago in de media op te bouwen als iemand met kennis van zaken, waarop gerekend kan worden om iets voor elkaar te krijgen. Een strategie op de langere termijn is het opbouwen van deskundigheid en betrouwbaarheid via persoonlijk contact met kiezers tussen de verkiezingen in. Dat kunnen Kamerleden (en trouwens ook gemeenteraadsleden) en hun partijen invulling geven door iets te doen wat in Nederland vaak minder nadruk krijgt in het volksvertegenwoordigende werk: als ombudspersoon optreden. In Vlaanderen is dit gebruikelijker en staat het bekend onder een toepasselijke naam: dienstbetoon. In eigen land heeft de SP met zorgverlening en hulp bij belastingaangifte een voorbeeld ervan gegeven. Juist door nauw met burgers te werken aan hun problemen met de vaak ingewikkelde overheid, komen volksvertegenwoordigers te weten wat er onder hen leeft, helpen ze burgers om meer politieke invloed uit te oefenen en verzamelen ze gelijk informatie om de regering te controleren. Via deze dienstbaarheid aan kiezers zou het geloof in responsieve vertegenwoordigers weer kunnen groeien. Dergelijk dienstbetoon is bewerkelijk, dus daarvoor zouden meer vertegenwoordigers en ondersteuning nodig zijn. Maar mag politiek niet wat kosten?

Interview met Sjaak Koenis

De boze burger

Er wordt veel gesproken over de 'boze burger'. Waarom is die burger boos en waarom juist nu? Volgens prof. dr. Koenis is die boosheid niet in alle gevallen verkeerd: ze kan gebaseerd zijn op reële problemen en is een product van toegenomen democratisering. Dat betekent niet dat de burger altijd gelijk heeft. Politici mogen wel wat meer terugpraten naar die burger, die wat naïef in zijn verwachtingen van politiek kan zijn.

Door Mirjam Kosten en Geert Jan Spijker

Is politiek strijd? | In het begin van de vorige eeuw was er de grote strijd van de emancipatie van groepen als de katholieken en de gereformeerden. Die strijd kwam in golven. Maar als je inzoomt op de jaren negentig heb je een fase te pakken waarbij die strijd leek te verdwijnen; er ontstond in plaats daarvan een bestuurlijke cultuur. Dat was de tijd van het einde van de ideologie, het idee ontstond dat ideologieën uitgewerkt waren. Dat was niet zo'n vreemde gedachte want in die periode viel de Sovjet-Unie uiteen. Maar in die Paarse politiek werd politiek teveel een bestuurlijke kwestie. In Nederland gebeurde dat in de jaren negentig, en dat liep parallel met wat er in Engeland en Duitsland gebeurde. Ook daar ontstond een bundeling tussen sociaaldemocratie, nieuwlinks en de liberalen. Net als wat er de laatste vier jaar hier in Nederland weer gebeurde: een demping van de uiteinden. Zodra dat gebeurt en politiek uitsluitend bestuur wordt, merk je dat vroeg of laat aan de zijkanten. Als mensen het gevoel hebben dat ze niet gezien worden, komt er weerstand en wrijving. Anderzijds, met de bestuurlijke politiek van de PvdA en de VVD zijn uiteindelijk veel problemen opgelost die eerdere kabinetten lieten liggen.

Is het immigratievraagstuk een voorbeeld van zo'n probleem dat bleef liggen? | Je moet verschil maken tussen de feitelijke politiek en de manier waarop erover gesproken werd. Aan het eind van de jaren negentig, met Cohen als staatssecretaris, zijn er heel duidelijke maatregelen genomen om migratie te beperken en in betere banen te leiden. Maar er was in die tijd ook een discours waarin nauwelijks ruimte was voor kritiek op vluchtelingen of migranten. Ik denk dat we daar nu al heel lang de wrange vruchten van plukken. Mensen refereren nog steeds aan die fase van politieke correctheid.

We mogen toch bijna alles zeggen? | Er lijken nog steeds veel mensen te zijn die het gevoel hebben dat ze bepaalde dingen niet mogen zeggen. De kritiek op die toenmalige politieke correctheid is te begrijpen. Maar wat ik niet begrijp is dat dat voortdurend wordt herkauwd. We moeten er aan wennen dat er een groep mensen is die er plezier in schept om van alles te zeggen, mensen boos te maken en te frustreren. Ik zou in de vrijheid van meningsuiting verder willen gaan. Je moet die vrijheid pas inperken als je echt kunt laten zien dat een uitlating direct en praktisch gevolgen heeft voor een groep mensen. Als ik zou zeggen 'alle moslims moeten weg' en ik laat

PERSONALIA
Prof. dr. Sjaak Koenis is universitair hoofddocent Wijsbegeerte aan de Faculteit der Cultuur en Maatschappij Wetenschappen en bijzonder hoogleraar Sociale Filosofie, met betrekking tot de relatie tussen politiek en cultuur aan Maastricht Universiteit. Hij schreef *De januskop van de democratie. Over de bronnen van boosheid in de politiek* (2016).

het daarbij, dan is dat natuurlijk heel discriminerend, en tegen onze Grondwet, maar zolang er geen duidelijke link is met een bepaalde praktijk of handeling van het uitzetten van moslims, zou ik zeggen: laat het me zeggen.

Want dat geeft lucht aan boze burgers?

Ja, boosheid is als een etterende wond: de koorts moet eruit. Mensen worden boos om allerlei redenen. Dat zullen goede en slechte redenen zijn, maar wie zijn wij om dat te beoordelen? Als die boosheid er is, moet hij eruit.

Maar waarom lijkt die boosheid er plotseling overal te zijn? | We komen uit een langere periode waarin die boosheid in groepen opgevangen werd. Het was eigenlijk not done om je op die manier te uiten, dus werd dat intern, binnen verbanden gedempt. Dat gaat nu op een andere manier en komt veel meer naar buiten. Burgers hebben direct toegang tot vormen van sociale media. Ze kunnen daar alles zeggen, wat ze zeggen is direct zichtbaar en er zijn nauwelijks meer drempels of bemiddelende instanties die zeggen “dat kun je niet zo zeggen”.

Gaat het niet meer om angst dan om boosheid? | Ik denk toch dat boosheid een grotere categorie is. Angst speelt wel een rol. Het zegt ook iets over hoever we nu gekomen zijn dat onze belangrijkste angst is dat onze kinderen het weer minder krijgen. Dat is een reële angst, maar ik zou wel tegen mensen willen zeggen: kijk eens waar je zelf nu staat. Misschien kunnen we het wel aan om het ietsje minder te hebben. Je zult een op en neergaande lijn zien die zal blijven fluctueren. Maar

in onze politieke reflexen zitten we nog in dat emancipatieverhaal van “we gaan omhoog, we gaan het beter hebben”. Een belangrijk deel van de burgers gaat het niet beter krijgen. Dat betekent niet dat ze het slecht hebben, maar het levert wel onrust op.

Levert die boosheid nog meer op?

We hebben in onze geschiedenis een heel palet van boosheid gezien en veel van die boosheid is constructief omgezet in maatschappijveranderingen en in institutiehervormingen. Het verhaal over de boosheid komt altijd in de context van de democratie en dat daar van alles aan mankeert. Ik ben er van overtuigd dat onze democratie er redelijk goed voorstaat. Als je dus wilt spreken van een crisis van de politiek, heb het dan over de positie van politieke partijen.

Die partijdemocratie is voor ons wel het gezicht van de democratie. Dus dan is er toch wel degelijk iets aan de hand met de democratie zoals wij die kennen? | Er zijn heel veel voorstellen om die partijstructuur te verbeteren waarvan ik denk dat ze het niet gaan worden. Wat wel echt aangepakt moet worden is de manier waarop partijen, vooral de grotere middenpartijen, de politiek gaan vormgeven. Ze proberen te krampachtig een meerderheidscoalitie vast te leggen, zodat alles van te voren vast ligt. Nu wordt duidelijk dat je met allerlei wisselende coalities moet gaan regeren omdat partijen kleiner worden.

Ik kan me voorstellen dat de kiezer naar onze idealen vraagt als de ChristenUnie met D66 gaat regeren. | Politici moeten wel eens terugpraten naar de burger.

Als die denkt: ik stem op een partij, ik wil dat die partij regeringsmacht verwerft en ik verwacht ook dat die partij al die idealen kan verwezenlijken, dan is die burger naïef. Dat kan niet en is in Nederland ook nooit zo gegaan. We hebben altijd een ingewikkelde coalitiepolitiek gehad. Ik verbaas me weleens over mensen die zeggen dat ze belazerd worden. Dat is toegeven aan het idee van “ik stem op jou en ik wil dat jij doet wat ik vind”. Dat is naïef, zo werkt het niet.

In uw boek heeft u het over een ontluikende publieksdemocratie, wat bedoelt u daarmee? | Het idee van die verschuiving van een partijdemocratie naar een publieksdemocratie is voor het eerst verwoord door de Franse politicoloog Manin. Hij noemde het een *démocratie du publique*. Dat is in Nederland overgenomen als een ‘toeschouwersdemocratie’. Het idee was: de burger participeert niet, maar kijkt toe en zal af en toe een ‘ja’ of ‘nee’ laten horen. Dat is denk ik een verkeerde vertaling. Het gaat bij de publieksdemocratie om een nieuwe relatie tussen politici en burgers. Burgers kijken niet alleen toe. Kijk naar de stemmen die rechtse partijen weten te verwerven: die burger stemt actief en wil gehoord worden.

Het gaat nogal eens over kloven in de samenleving. Verklaar die boosheid? Het is een deel van de retoriek geworden dat er een kloof is tussen laag- en hoogopgeleiden, tussen rijker en armen. Die kloven zijn er en zijn er ook altijd geweest. Die kloven worden niet direct groter, sterker nog, het verschil tussen laag- en hoogopgeleiden is minder groot

dan voorheen en de kloof tussen inkomens is de laatste twintig jaar vrij stabiel. Dat politici daar in meegaan snap ik niet. Ze zoeken een verklaring voor waarom mensen boos zijn en kijken naar die kloof, daar begon Pim Fortuyn mee. Maar wat ze doen is ook meegaan in het populistische vertoog. Door die kloof te benoemen, is hij er ook. Dat is een discursief resultaat. Het kloofidee wordt voortdurend gecultiveerd en het haalt de ruggengraat van politici weg. Ze moeten naar de burger toe en leren luisteren. Ze ondermijnen hun eigen ambt daarmee. In plaats daarvan moeten ze richtinggevende verhalen vertellen aan de burger. Politici moeten veel meer afstand nemen van dat verhaal over de boosheid van de burger. Ik heb dan het beeld van het opvoeden van kinderen voor ogen. Als het kind boos is, hoe stel je je dan op als ouder? Het is een beetje elitair natuurlijk, vergeet dat aspect ervan. Maar denk je dat kinderen er beter van worden als je voortdurend ingaat op die boosheid? Ze krijgen daar geen perspectief door en worden er niet overheen geholpen. We hebben het er voortdurend over terwijl die kloof niet zoveel groter is geworden. Ik zie een andere verklaring voor boosheid.

Hoe verklaart u die ontevredenheid dan? | Wat we zien is het effect van toegenomen democratisering. De hiërarchie wordt minder, mensen worden geëmancipeerder, willen meepraten en worden assertiever. Die verklaringen dat alles van buiten komt is gemakzuchtig; het zit hem niet in Europa en het neoliberalisme dat ons aantast. Mijn stelling is dat het succes van onze democratie gemeenschappen heeft opengebrouwen. Mensen hebben de mogelijkheid om uit hun gemeenschap te treden. Het is vooral de perceptie

van ongelijkheid die is toegenomen. Die ongelijkheid maakt mensen boos, ze zijn boos op de elite. En ze zijn boos over het verlies van gemeenschap. De wereld is aan het veranderen.

En dat leggen ze allemaal bij de politiek neer alsof politici aan een knopje draaien om een recessie uit te zetten.

Dat is toch niet eerlijk? | Nee dat is niet eerlijk, maar als er iets over politiek te zeggen is, is het dat het oneerlijk is. Het zijn de burgers zelf die door hun keuzes geprofiteerd hebben van die nieuwe economische orde.

Vertrouwt de boze burger niet teveel op de maakbaarheid van de samenleving?

Dat klopt, tegelijk is die maakbaarheid in de politiek veel kleiner geworden. De speelruimte die de nationale politiek had met betrekking tot de economie was na de oorlog veel groter dan nu. Objectief is het verhaal dat die ruimte af is genomen. Maar er is ook een discursieve verhaallijn waarbij politici zelf veel te sterk de indruk wekken dat ze iets kunnen veranderen. Waarom zou je het als politicus niet hebben over waarden in de betekenis van

zaken die je belangrijk vindt? Daar kun je ook over praten zonder allerlei dingen te beloven. Je kunt zeggen: dit is mijn ideaal, dit is waarnaar ik streef, maar ik weet niet of ik het gedaan kan krijgen.

Een disclaimer in plaats van verkiezingsbeloftes?

| Er moet vaker tegen de burger gezegd worden: je weet dat er honderdvijftig Kamerleden zijn en tigt partijen in de regering die problemen samen moeten oplossen. Men moet de werking van het compromis van tevoren laten zien. Dat wisten burgers, maar de laatste vijftien jaar moet dat weer duidelijker verteld worden. Noem je richtinggevende idealen, wat je wilt veranderen en met welke partijen je eventueel coalities en stembusakkoorden wilt sluiten.

Voor de verkiezingen werd de PVV door een aantal partijen uitgesloten, hoe kijkt u daarnaar?

| Daar heb ik een gemengd gevoel over. Op de korte termijn zal de PVV er alleen maar van profiteren. Juist het gevoel dat de elite dat electoraat dwarszit, versterkt je daarmee: je bevestigt het verhaal van de PVV.

Ja.

De maatschappelijke dienstplicht: investeren in dienstbetoon en saamhorigheid. Vraag niet wat je land voor jou kan doen, maar vraag wat jij voor je land kunt betekenen. Het bevorderen van die mentaliteit zit achter het voorstel voor de invoering van een maatschappelijk dienstplicht voor iedereen die achttien wordt.

Waarom staat dit in het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie? Wij staan voor een samenleving die meer gericht is op het 'wij' in plaats van op het 'ik'. Een samenleving die meer uitgaat van het gezamenlijke in plaats van het individuele. Een samenleving waar het ultieme doel niet langer alleen zelfontplooiing is, maar waarin ook telt wat je voor een ander kunt betekenen. Zo'n samenleving heeft baat bij de invoering van een maatschappelijke dienstplicht: een samenlevingsbijdrage van een half jaar.

Waarom kan dat niet vrijwillig en moet de overheid dit opleggen? Natuurlijk kunnen we een houding van saamhorigheid en dienstbaarheid niet bij de hele samenleving afdwingen, maar door deze verplichte samenlevingsbijdrage voor jongeren kunnen we die houding wel bevorderen. Juist in onze individualistische maatschappij, waar onderling dienstbetoon niet altijd vanzelfsprekend is, is dat broodnodig. Een korte verplichte samenlevingsbijdrage aan het begin van je werkzame leven draagt daaraan bij. De ervaring daar en toen opgedaan, werkt je hele leven door. De dienstplicht bevordert het ontwikkelen van sociale competenties, actief burgerschap en een houding van dienstbaarheid. Jongeren, ook die dat vanuit zichzelf niet doen, worden door middel van de maatschappelijke dienstplicht gestimuleerd oog te hebben voor sociale en maatschappelijke noden in hun directe omgeving. Met een maatschappelijke dienstplicht bouwen we zo aan een samenleving waarin het normaal is iets voor elkaar doen. Daarbij kan de dienstplicht bijdragen aan integratie van nieuwkomers en andere culturen in ons land.

Hoe zien we dit voor ons? Breed en flexibel, in alle maatschappelijke sectoren, van zorg en sport tot veiligheid, van bestuurswerk tot stage. Op allerlei plekken kunnen jongeren worden ingezet. Er ontstaan omgevingen waar jongeren – of ze nu van het platteland of uit een grootstedelijke (achterstands-)wijk komen, of ze universitair onderwijs of vmbo hebben gevolgd – zich de normen en waarden van onze samenleving eigen kunnen maken waardoor integratie wordt gestimuleerd en werkervaring kan worden opgedaan. De invulling houden we praktisch en uitvoerbaar. Je kunt de dienstplicht vervullen tussen je achttiende en achtentwintigste levensjaar. Het gaat om een totale duur van zes maanden (netto zo'n honderd werkdagen van acht uur) en de dienstplicht mag eventueel in meerdere kortere perioden worden vervuld. Bestaand vrijwilligerswerk kan opgevoerd worden als onderdeel van de dienstplicht. Bijvoorbeeld een bestuursfunctie in een studentenvereniging, een diaconaal project of inzet voor een sportvereniging. Jongeren die al veel vrijwilligerswerk doen kunnen zo makkelijker aan de dienstplicht voldoen. Er komt een dienstplichtvergoeding van ongeveer €4,50 per uur.

AUTEUR Wouter de Jong, voorzitter verkiezingsprogrammacommissie

Maar.

De maatschappelijke dienstplicht maakt ontzettend veel los bij jong en oud, zowel binnen als buiten onze partij. Nog niet eerder ben ik door partijgenoten en jongeren zo vaak aangesproken met de vraag over de positie van Perspectief in dit debat. Als jongeren plaatsen we een met dikke hoofdletters geschreven MAAR achter dit idee. Dat doen we niet zomaar. Wanneer we de maatschappelijke dienstplicht gaan ontleden verschijnen er, naast de vele praktische bezwaren ten aanzien van de financiën en arbeidspositie van jongeren, vooral principiële bezwaren.

In onze samenleving is het vanzelfsprekend dat de overheid rechten en plichten oplegt aan haar burgers. We accepteren dat omdat we inzien dat veel van deze regels bijdragen aan een veilige en welvarende staat. Maar de discussie verandert op het moment dat de overheid actief ingrijpt in mensenlevens en individuele vrijheden afneemt. Deze zware ingreep accepteren we alleen wanneer de veiligheid in onze samenleving in het geding is. Vanuit onze christelijk sociale traditie staan we voor een dienstbare samenleving van verantwoordelijke burgers, met daarbij een zichzelf beperkende, dienstbare overheid. Hoe is deze grondhouding te rijmen met de maatschappelijke dienstplicht? Staat onze veiligheid op het spel? Verre van dat! De overheid legt in dit voorstel beslag op een deel van het leven van jonge mensen. We mogen niet lichtzinnig aan dat gegeven voorbij gaan.

Natuurlijk zijn we het er over eens dat jongeren die vrijwilligerswerk doen een hele goede en positieve bijdrage leveren aan onze samenleving, waar iedereen beter van kan worden. Dit laatste, de ontwikkeling van jongeren, is wat mij betreft een keiharde voorwaarde en de enige juiste motivatie. Het enthousiasme en de energie waarmee wordt opgekomen voor de waarde van ouderen in het voltooid leven debat, mis ik wanneer gesproken wordt over de waarde van jongeren. De maatschappelijke dienstplicht zal een faliekante mislukking worden als de diepste motivatie ligt in pragmatische argumenten. Ter illustratie: de ChristenUnie heeft niet zelden de invoering van de maatschappelijke dienstplicht in een zin genoemd met herinvoering van de basisbeurs. In het Manifest 'waardig ouder worden' wordt de maatschappelijke dienstplicht genoemd als een van de maatregelen om het plan te doen slagen. De suggestie wordt gewekt dat niet de ontwikkeling van jonge mensen centraal staat, maar het terugbetalen aan de samenleving. Dit is een principiële verkeerde insteek. Geef jongeren het gevoel dat zij van waarde zijn, door hen te belonen op het moment dat zij zich vrijwillig inzetten voor anderen. Een verplichting geeft niet het gewenste resultaat.

Hoe dan verder? We moeten voorkomen dat de maatschappelijke dienstplicht, met al zijn praktische en principiële bezwaren, een maatregel wordt waarin jong en oud tegenover elkaar komen te staan. De maatschappelijke dienstplicht gaat over mensenlevens, en over hoe we onze samenleving willen inrichten. Dat moeten we met elkaar doen, in debat en in de praktijk, met een grondhouding waarin de ontwikkeling van jongeren én de zorg voor elkaar altijd centraal blijven staan.

AUTEUR Jarin van der Zande, voorzitter Perspectief

Groenlezing

Een uitnodigend perspectief in een tijd van onbehagen, vervreemding en populisme.

Politieke elites – en de koers die zij varen – worden in onze tijd uitgedaagd. Door middel van referenda fluit de bevolking haar leiders terug. Ondertussen hebben populistische leiders en hun bewegingen de wind in de zeilen. Paradoxaal genoeg klinkt er niet alleen kritiek op de arrogantie van de nieuwe, opkomende leiders en de manier waarop zij groepen mensen tegenover elkaar lijken zetten; ook verlangt de bevolking naar sterke leiders.

We leven in een tijd van onbehagen en waarin de burger van de politiek lijkt te vervreemden. Een tijd ook, waarin actuele, wereldwijde problemen – rondom migratie, ongelijkheid, veiligheid en duurzaamheid – ook om lokale aandacht en oplossingen vragen. Daarvoor zijn niet alleen nieuwe oplossingsrichtingen nodig, maar ook een nieuw draagvlak. Wat vergt dit van de leiders in de politiek en publieke instituties in deze tijd?

In de Groenlezing van 2017, uitgesproken door prof. dr. Gabriël Anthonio, staan deze vragen centraal. Anthonio is bijzonder hoogleraar Sociologie van Leiderschap aan de Rijksuniversiteit Groningen en Lector in Leiderschap en Verandermanagement aan de Stenden Hogeschool in Leeuwarden. Hij brengt daarbij bijzondere praktijkervaring mee als directeur in een Jeugdinstelling, een TBS-Kliniek en als bestuurder bij Jeugdhulp Friesland. Momenteel is hij bestuurder bij Verslavingszorg Noord Nederland.

De Mr. G. Groen van Prinstererlezing ('Groenlezing') wordt jaarlijks georganiseerd door het Wetenschappelijk Instituut. Het WI nodigt ieder jaar een prominente spreker uit om via de lezing een nieuw perspectief aan te reiken voor de christelijke politiek.

De Groenlezing 2017 wordt uitgesproken in de sfeervolle Getrudiskapel, op loopafstand van treinstation Utrecht Centraal. U bent van harte welkom voor de lezing en het gesprek met Gabriël Anthonio over politiek in een tijd van onbehagen, vervreemding en populisme.

De Groenlezing vindt plaats op D.V. woensdag 24 mei 2017.

Agenda.

20 mei 2017

35e partijcongres in Lunteren

24 mei 2017

Groenlezing door Gabriël Anthonio

19:45 Gertrudiskapel Utrecht

wi.christenunie.nl/groenlezing2017

27-29 juni 2017

WI Summerschool

St. Willibrordsabdij Doetinchem

wi.christenunie.nl/summerschool

Voor bestuurders en/of besturen:

1 april 2017

Werkconferentie GR2018

Amersfoort

christenunie.nl/opleiding/werkconferentiegr2018

19-20 mei 2017

Bestuurderscongres in Lunteren

Noten.

1. G. Groen van Prinsterer, (1847/2008). *Ongeloof & revolutie*. Barneveld: ND.
2. Dit artikel is een vervolg op mijn gastblog voor het WI, getiteld 'christelijke politiek is antirevolutionaire politiek', verschenen 30 juni 2015, zie www.wi.christenunie.nl/gastblogs.
3. H. Achterhuis, (1998). *Erfenis van de utopie*. Baarn: ANBO.
4. R. Kuiper, (1999). *Op zoek naar de samenleving. Over anti-utopisch denken en politieke verantwoordelijkheid* (oratie EUR).
5. H. Achterhuis, (2000). *Politiek van goede bedoelingen*. Amsterdam: Boom.
6. E. Schuurman, (1998). *Geloven in wetenschap en techniek*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
7. R. Kuiper, (2009). *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
8. P.H.A. Frissen, (2013). *De fatale staat*. Amsterdam: Van Gennep; W.A. Trommel, (2009). *Gulzig bestuur*. Den Haag: Boom Lemma.
9. E. de Bom & T. van Houdt (redactie) (2016). *Andersland. In de voetsporen van Thomas More*. Kalmthout: Uitgeverij Polis.
10. M. Oudenampsen, (2016). '500 jaar Utopia. De niet-bestaande plek'. *De Groene Amsterdammer*, jaargang 140 nr.36, 30-33; H. Achterhuis, (2016). *Koning van utopia*. Rotterdam: Lemniscaat.
11. L. de Caüter, (2016). 'Het moment morus. Utopia in het licht van de 'nieuwe omheiningen van het gemeengoed.', *Andersland*, 287.
12. New York Times, 12 december 2008, 'The Novel that predicted Portland'.
13. A. Kuyper (1899/2008) *Het calvinisme*. Barneveld: ND.
14. Het is zeer onzeker of de Mozaïsche wetgeving voor kwijtschelding van schulden en jubeljaren in oudtestamentische tijden ooit in de praktijk heeft gefunctioneerd. Zie Gemara, Arachin 32b (waarin wordt gesteld dat jubeljaren in ieder geval na de Assyrische ballingschap niet meer gehouden werden).
15. P. van Tongeren, (2014). 'Wat kan een wijsgerige ethiek met theologale deugden?'. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*, 106(2), 101-120.
16. C.R. Snyder, (1994). *The psychology of hope. You can get there from here*. New York: Free Press; C.R. Snyder, (ed.) (2000). *Handbook of hope. Theory, measures and applications*. San Diego: Academic Press.
17. G. Marcel, (2010) [1945]. *Homo viator. Introduction to the metaphysics of hope*. South Bend: St. Augustine's Press.
18. D.A. Schön, (1991). *The reflective practitioner. How professionals think in action*. Farnham: Ashgate, 40-42.
19. B. Goudzwaard, (2007). *Hope in troubled times. A new vision for confronting global crises*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic.
20. J. Moltmann, (2002) [1965]. *Theology of hope. On the ground and the implications of a Christian eschatology*. London: SCM Press, 10-11.
21. N.P. Wolterstorff, (2013). *Journey towards justice. Personal encounters in the global South*. Grand Rapids, Michigan: Baker Academic, 239.
22. In de studie 'Coöperatief kapitalisme' wordt het huidige systeem positief belicht terwijl alternatieve ideeën over de economie worden weggezet als onhaalbaar of 'te radicaal'. Zie: T. Brand, (2015). *Coöperatief kapitalisme. Werk, geld en groei in christelijk-sociaal perspectief*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief.
23. Ook dit wordt geïmpliceerd in hierboven genoemde studie (p. 12), en is een aantal keer geopperd in gesprekken met prominente partijleden.
24. 'Coöperatief Kapitalisme', p. 76. Het is overigens positief om te zien dat de ChristenUnie in de 'voltooid leven' discussie kiest voor de lange termijn door te strijden voor een andere samenleving waarin ouderen een volwaardige plaats hebben.
25. J.A. Schippers, (9 januari 2013), *Van dwang gered*. Reformatorisch Dagblad.

26. Zie het hoofdstuk over populisme in H. te Velde, (2010). *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker; en H. te Velde, (2012). *De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945*, BMGN - Low Countries Historical Review, 127 (2), 3–27; aan beide stukken heb ik wat ontleend.
27. Over Kuyper is zeer veel geschreven, recentelijk nog de biografieën: J. Koch, (2006). *Abraham Kuyper. Een biografie*. Amsterdam: Boom; J. D. Bratt, (2013). *Abraham Kuyper. Modern Calvinist, Christian Democrat*. Grand Rapids/Cambridge: Eerdmans.
28. Bijvoorbeeld J.T. Buys, 'Bedenkelijke leuzen', *De Gids* (1881) I, 118-160.
29. J. P. de Valk en M. van Faassen ed., (1993). *Dagboeken en aantekeningen van W.H. de Beaufort 1874-1918*. Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, II, 1018.
30. A. Kuyper, (1874). *Het Calvinisme oorsprong en waarborg onzer Constitutioneele Vrijheden. Een Nederlandsche gedachte*. Amsterdam: B. van der Land, 66.; A. Kuyper, (1873). *Confidentie. Schrijven aan den weled. heer J.H. van der Linden*. Amsterdam: Hoveker en Zoon, 78-79.
31. J. Huizinga, (1945). *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving*. Haarlem: Tjeenk Willink, 110.
32. E. Klei, (2011). *'Klein Maar Krachtig, Dat Maakt Ons Uniek'. Een geschiedenis van het Gereformeerd Politiek Verbond, 1948-2003*. Amsterdam: Bert Bakker.
33. Zie G. Harinck ed., (2009). *Mijn reis was geboden. Abraham Kuypers Amerikaanse tournee*. Hilversum: Verloren.
34. J. Tillie, J. van Holsteyn, H. van der Kolk, K. Aarts, (2016). *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
35. B. Denters, (2012). *A dirty job that needs to be done! De rol van het raadslid in de ogen van Nederlandse burgers*, *Bestuurswetenschappen* 66(3), 14-34.
36. M. van Ditmars, (2013). *Party representation in local Dutch politics* (MSc thesis UvA).
37. D. Karlsson, (2013). *Who do the local councilors of Europe represent?*, in B. Egner, D. Sweeting, P.J. Klok (red.), *Local Councillors in Europe*. Wiesbaden: SpringerVS. 97-120.
38. H. van de Bovenkamp, H. Vollaard, (2015). *Decentralisatie en democratische vertegenwoordiging: Een pilot-onderzoek naar vertegenwoordigingsclaims op het lokale niveau*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
39. S. Bowler, (2016). *'Trustees, delegates, and responsiveness in comparative perspective'*, *Comparative Political Studies*, DOI: 10.1177/0010414015626447.
40. J. den Ridder, P. Dekker, (2015). *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland*. Den Haag: SCP.
41. H. Coffé, A. Michels, (2014). *Education and the support for representative, direct and stealth democracy*, *Electoral Studies*, 35, 1-11.
42. A. Dudzinska, C. Poyet, O. Costa, B. Wessels, (2014). *'Representational roles'*, in K. Deschouwer en S. DePauw (red.), *Representing the people: A survey among members of statewide and sub-state parliaments*. Oxford: Oxford University Press. 19-38.
43. R. Andeweg en J. Thomassen, (2007). *Binnenhof van binnenuit: Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie*. Den Haag: ROB.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 1, nr. 1, maart 2017.
Oplage: 6.000 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij derde nummer: 10 april 2017.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via groen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2017:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Martine Vonk (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Harmjan Vedder (namens Tweede Kamerfractie)
Geert Jan Spijker (WI)
Mirjam Kosten (eindredacteur)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2018 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2017 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT
VAN DE CHRISTENUNIE

MR. G. GROEF VAN PANDSTERER STICHTING

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

'Er is alle reden om het anti-utopische denken van de christelijke politiek in stelling te blijven brengen en zelfs aan te scherpen.'

Robert van Putten, p10